КОБРИНСЬКА

ДУХ ЧАСУ



Наталія з Озаркевичів

КОБРИНСЬКА

ДУХ ЧАСУ

ОПОВІДАНЯ.



Накладом Українско-Руської
„ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ“
зареєстрованої спілки з обмеженою порукою
у Львові.

З друкарні Ст. Манєцкого і Сп.

ДУХ ЧАСУ.

Був мрачний, зимовий день. Грубі, сиві хмари низько висїли над землею і все від них темнїло та сїріло. Замерзле болото вкривало ся пластами білого снїгу, що злехка укладав ся в грубу верству.

Панї Шумінська замісць пообідного сну взяла до рук панчішку і сїла при вікнї. Нїщо не мутило нї в округ неї, нї в нїй тихого настрою. Вона знала де, що і як робить ся в господарстві. Знала, що дївки мили начинє в кухни, а парубки чистили стайнї та крутили ся коло худоби. А в тім, зимою не доглядає ся так остро челяди. Весна, осінь, лїто, то пора працї, де пильненько треба прикладати руки до роботи.

*
* *

Вона вже була не молода, близько шістьдесятилїтна жінка — очи вже недомагали. Витягнула з кишенї оправлені в ріг окуляри, поклала їх на ніс, кинула в куток клубок з бавовною, розложила дроти і зачала жваво ними перебирати. Нитка бавовни вязала ся в ключ-

ки, котрі безповоротно чергували ся новими, як дні, місяці, літа в житю людськім. А кілько ті дні понесли з собою хвиль прикрих і милих, смутку і радости — хто ж годен спамятати! Одностайна робота навела задуму на неї. Давно пережиті дні і дії зачали відживати набирали давних красок і житя, ясніли давним промінем. Пані Шумінська полинула думкою в далеку минувшість, десь в хвилї наймолодших, дитинячих літ; відгрібали ся вони в притупленій памяти, як би то було недавно — ніби вчора

Перебираючи дротами нагадала собі коли ще маленькою дитиною учила ся тої штуки від своєї старшої сестри. Як незручно путали ся їй тоді пальці, зачіпали дроти, витягала ся нитка, придержувана рукою учительки. Думки з далекої далечини міняють ся як сонні мрії. Тут зависнуть на стебельци квітки, залепечуть невиразною мовою дитини, та переходять до поважних моментів і подій, а потім знов звертають до невиразних дрібниць, та заривають по дорозї те, що було найбільше і найважнійше в житю. Як би хто був дивив ся в лице задуманої жінки, то міг би по єго легоньких судорогах пізнати, що її думки зробили великий перехід І дійсно, їй стала перед очима найважнійша хвиля в житю жінки, хвиля, коли вона стає під слюбний вінець.

*
* *

А мала вона тоді заледво шіснайцять літ. Суджений її, укінчений богослов, був сином сьвященика з того самого деканату, що її батько. Вона не знала єго, а бачила лиш всего раз, коли приїхав з батьком своїм до

них на празник. Перебули тогди обоє цїлий день, бо по набоженстві, в котрім єго батько целєбрував, остали ся на обідї, а там аж до вечера. Не могла вона знати, що на ню впаде єго вибір, але і не мала нічого против того. Всї її близькі уважали єго зовсїм відповідною для неї партиєю, і вона також не мала причини инакше дивитись на се дїло. Не було з чим довго возити ся — пібрали ся як Бог приказав, а щоби лїпше пізнати ся мали досить часу по весїлю. На її чолї зарисувала ся груба зморщка. Нитка одностайно снувала ся з клубка і вязала в ключки, а гадки плили все дальше і дальше. Перші чутя материньства переняли її стидом і перепяком. Стидала ся кождого чужого ока, встидала ся сама себе, зненавидїла майже свого чоловіка. А коли їй мати представляла, що власне її стан повинен бути для неї почестию, що гідність жінки мірить ся числом дїтей, не була в силї згодитись з поглядами матери і мала жаль до неї за недостаток чутя. Аж по кількох роках, коли вже до всего того привикла, переняла ся сама думками своєї матери і згодила ся зовсїм з її поглядами.

З разу її материнський небосклон був і тим замороченний, що приходили на сьвіт самі доньки.

Від віків принято так, що син більше чести робить матери від доньки, але що вона була ще молода, то не могла тратити надії, що Бог обдарить її і сином — та рада була як сьвіту, коли її бажаня сповнились. Хоч пістувала уже трох синів і сердечно любила свої маленькі донечки — все таки вона воліла би, щоби вони перемінили ся в хлопцїв, уже не

тілько для власного вдоволеня, як радше для їх добра. — Хлопець щасливійший від дівчини говорила собі з-тиха. Вона порівнювала себе з мужем, батька з матірю та иньших знакомих жінок насупротив мущин, та щось ніби укритий червак точило її коло серця.

Та все таки потїшала ся думкою, що їй Бог поможе прибраги для них добрих мужів, а хороших та щирих для себе зятїв.

Рідко котра мама доховала ся усїх дїточок, котрим дала житє, тож і панї Шумінській з осьмеро лишили ся лиш дві доньки і два сини — друга половина полетїла в край вічного супокою, не зазнавши житя.

*
* *

Смерть і житє випадали на переміну між її дітьми і мішали в нїй почутя жалю і прикрости, радости і утїхи. Але хоч і як вона побивалась за помершими дітьми, то все таки з кождим житєм вяжесь тілько надії, що дивлячись на живі діти, забувала страту. Роздумувала о їх будущинї, о собі, о тім, як колись окружена вінком дїтей і внуків тїшити ся буде їх щастєм, привязанєм і шанобою, сидячи в їх кружку, де кожде її слово, кожда забаганка сповнена буде; а вона — горда і щаслива своїм материньством. А навіть коли-б на віки замкнула очи, то ті дїти, що дала Богу на услуги, вийдуть напротив матїнки з сьвічками і заведуть перед престол Всевишнього.

Будущина дїтей була для неї цілим сьвітом, одною думкою, одним бажанєм. Але тота будущина, о котрій так часто думала, не була для неї нічим загадочним і недосяжним, а противно, вона представляла собі все ясно, як

ясні і обдумані були її пляни. Вона хотіла, щоби всї її сини були попами, а доньки попадями, та щоби всї добре та в достатках жили. Вона не відоймала рук від праці, над всїм сама стояла і наглядала, щоби лиш як найбільше придбати діточкам добра, а щоби всї иньші її бажаня сповнили ся, те покладала на поміч Бога. Нїхто бувало не молить ся так щиро і не переклячить так примірно через цїлу службу Божу, не відриваючи очей від грубої польської, в спадщинї по бабі одержаної молитовної книжки. „На інтенцию" кождої дитини давала жертви до церкви, скатерть, подушку на вівтар або китиці до сьвічок. На інтенцию найстаршого сина мережала сама широку, красну вставку до альби, щоби Бог повів його після її бажаня. На найстаршім синї спочиває майже найбільша надїя матери попадї. Не дай Боже, аби найстарший син як небудь звихнув ся, бо хтож би в разї нещастя притулив бідну матїр і молодшу братію, єсли би вже хоч одна дитина не мала певного кусника хлїба. Хотяй її муж був молодий і здоровий, та все таки майже щоденний вид людської смерти наводив їй на тямку образи розкладу і нужди родин по смерти голови. З посеред тих сумних гадок виринали також веселїйші і гарнїйші. Коли нераз сидїла над своєю роботою і укладала штих за штихом, нитку за ниткою, а з під її пальців виходили гладенькі, красні листочки і цьвіти, то й думки її хорошіли і прояснювали ся. Вона представляла собі в тій альбі свого сина при першій службі, як він сьпівав, виходив та стискав людям голови, їй, та молоденькій сидячій при нїй невістцї. Як вона і її муж гордо виходили

з церкви, як ґазди і ґаздинї заступали їм дорогу, цїлували в руки та „віншували“, що дочекали ся такої потїхи. „Ти будеш ксьондзом“ — говорила вона до малого хлопчика, що грав ся при її ногах „Я буду ксьондзом“ — відповідала з повагою дитина, за що її мати сердечно цїлувала. І тепер ще, коли від того часу тільки минуло лїт, її губи складають ся до усьміху, коли нагадає, як раз її любий синок, що заледви відник від землї, дає своїй нянї кусник шнурочка і каже, щоби собі його сховала, бо як він буде попом, то дасть їй повний міх колачів, аби мала чим завязати.

* * *

Лїта скоро минають. Не оглянула ся панї Шумінська, а дїти вже гарненько підросли. Синів віддали до школи, молодша донька учила ся при гувернантцї, а старша виходила вже з дитиньства і вступала в пору дївованя. Та яка хорошенька була з неї дївочка! Складна та гнучка, як лиш що розцвила весняна квіточка. А очи! ох, які гарні були її очи! блакітні як небо, тихі та задумчиві, як вечірна зірничка. Панї Шумінська зітхнула глубоко, а дроти нервно задрожали в її пальцях. З тою дитиною дізнала вона найбільше радости та поважаня, але також найбільше жалю та смутку. Уже в шіснайцятім роцї свого житя мала вона, так само як її мати, женихів, але матери жаль було так скоро розставати ся з донечкою; хотїла її ще хоть зо два роки мати при собі. Згадавши про тяжкі обовязки, як на ню саму через замужє спали, нераз говорила, що лиш тільки щастя жінцї, що при мамі. Але швидко прийшло ся панї Шумінській пожалувати своєї

мудрої ради. Женихи перебували і пощезали; на вісімнайцятім році не було вже жадного, аж на девятнайцятім стали її сватати аж два нараз. Але і тут не стало ся так, як мати хотіла. Вони оба були кандидатами духовного стану, та не одного були походженя. Перший сватач був син статочної попівської родини. Родичі були раді єго сватаню і дівчина не мала що єму закинути, зволікало ся діло лиш про людське око, аби не сказано, що хапає ся жениха. По празнику, котрий випадав за пару неділь, мала та ціла справа рішити ся і закінчити. Аж тут власне стало ся щось таке, що помішало усї пляни. На тім празнику пізнала вона свого пізнійшого чоловіка, та вже і чути о иньшім не хотїла. Хороший він був та гладкий мущина, анї слова, але мав в очах панї Шумінської дві великі хиби. Одно, що був сином мужика, а друге, що кінчив аж за два роки. Хоть панї Шумінська не належала до тих, що низших від себе не уважають за людей, але все-ж таки се відбирало єму трохи важности в її очах. Се чутє не було би може їй так допікало, а навіть ледви чи давалось би їй було почути, коли би у попів, як то нераз буває у панів, був звичай брати слюб лиш при сьвідках. Але попівське весілє, то амбіция дому, а ту місто ксьондза добродія і панї добродійки сидїти будуть тато в кожусї і мама в перемітцї, а при благословеню її донька буде їм цїлувати руки! По весїлю, то вже все одно, най будуть родичі які хочуть, вона не буде з ними жити, лиш з чоловіком, а чоловік був сьвящеником так як другі, і вода не виходила з свого стану.

Але той день — той один день! Вона говорила о тім з донькою; коли старала ся як

найдокладнійше представити їй клопотливість свого положеня, тота блїдла і червонїла, але відповідала рішучо, що не думає зміняти своїх замірів і що для одного дня не думає посьвятити цїлої будущини і цїлого житя. Та коби хоть зараз міг женити ся, а то аж за два роки — панї Шумінська з засади була противна такому очікуваню. — Вже то вона давно чула, що то не добре такі річи відкладати; два роки — та то кусень часу! Бог знає, що може випасти, кілько сплетень скласти ся, весїлє розійти ся, а панна лишити ся на леду. Двайцять і одно-лїтна панна, то не жарти, то пахне старою дївкою! І почала жалувати, що не віддала її в шіснайцять лїт, що відступила від тих вікових традицій, що чим борше дївчину віддати, тим лїпше. О, старі люде все добре знали! Вони мали досьвіди! Коли б вона вже зо двоє дїточок до того року мала, як її мама, то би ніякі „романси“ не приходили їй до голови, і родичі були би спокійні, що вже дали однїй дитинї забезпеченє.

Та всеж таки вона була ще найщасливійша з тою дитиною. Два роки минули як одна хвиля, а вона бачила свою донечку раду і веселу при тім, котрого любила. — Ах, як мало, мало котра мати має таку радість!

*
* *

При душевнім вдоволеню чоловік забуває о тім, що перебув і мусїв терпіти, аж знов нові неудачі розранюють старі, давно загоєні рани. В тім роцї панї Шумінська мала поводженє; донька віддала ся, син зробив матуру, все якось складало ся. Гроші видані на весїлє доньки мали уже тим нагородити ся, що син

піде до семінариї і видатки зменшать ся. Аж тут нараз новий клопіт: син заявив, що не думає бути попом. Той син, що ще дитиною дав няні мотузок, аби мала чим колачі завязати, той син, на котрого інтенцию вона дарувала альбу, той син з діда прадіда попович, не хоче бути попом! То не могло їй в голові поміститися ся!

— Щó тобі сину такого? питала мати. — Чого цураєш ся твого стану? Чи може бути красший стан як попівський?

— Щож, мамочко, — нехай і так, що нема красшого, та мене до него не тягне.

— Як то не тягне? Що то значить: не тягне?

— А так, що не маю до него покликаня.

— Алеж до недавна ти о нїчім і не думав, як тілько о тім! Відкиж нараз така зміна?

— То правда, що я не думав о нїчім иньшім, але що ж пораджу, коли тепер думки мої змінили ся? Такий вже дух часу повіяв! Я дуже поважаю той стан, але бачу, що менї було би в нім за тїсно, що там моїм думкам положено би певну границю, а я потребую простору, свободи в набуваню відомостей, науки!

„Більше простору, науки! Дух часу такий!“ промовила панї Шумінська, остовпівшими очима вдивляючись в свого сина. „Дух часу такий!“ Що се за такий дух часу? І щось неясне, величезне і могуче мелькало перед її очима, щось, що уносило і поривало цїлий її спокій, перед чим гинув старий порядок, якийсь розклад відчужував від себе тї частини, що недавно близько і дружно до себе прилягали. Навіть в снї виділа побіч себе неумолиму зміну. Бачила якусь тайну руку, що переносила посуду з комори до покою, а з покою до комори, усе

з поду зсувало ся до пивниці, ліжка і столи рушали ся, крісла укладали ся в одну піраміду, образи виступали з своїх рам, а навіть пружини старого годинника тріскали і відлітали, колісця і дрібні огнива ланцюшка розкочувались на ріжні сторони.

*
* *

„Дух часу такий!“ Га, чи не знала вона его досить? Чи не він то був коли її донька мала відвагу призначати ся, що любить і що лиш з любви віддасть ся? Яку то немилу робило сензацию, коли вона з донькою бувала по вечерках і забавах! А при тій доньці ніколи не відступний її „милий!“ Як люде шептали поміж собою, що мати „позволяє“ на такі романси! „Романси“, то страшний закид для добре, морально вихованої дівчини, той закид ще тепер обливає стидом лице пані Шумінської. Добре, морально вихована дівчина не кохаєсь перед відданєм! а мати повинна уважати, щоби дівчина не „авантурувала ся“. Як би їй був хто сказав, що її донька буде романсувати, коли ще над її колискою сиділа, то була би того певне не стерпіла, — а потому мусїла слухати насьмішок, та терпеливо зносити злосливі уваги, бо иньшої ради не було! — „Нехай“ — думала собі — „які менї розумні, про других шепчуть — а як би їм таке трафилось, то би так само мовчали та тихо сиділи, як і я!“ Але та потїха не дуже її тодї успокоювала і якась безсильна злість підступала до серця. А найбільше то її болїло і гнївало, що її чоловік, природна підпора жінки, не тілько, що своїм мужчиньским розумом не радив нїчого в її немилім положеню, але як

би не видїв і не чув, що коло него дїє ся, а коли зачала єму оповідати, що́ люде говорять, що сама донька дає до того повід, то так розсипав ся, що не тілько мусїла сама його помалу рефлєктувати, але в кінцї все ще перед ним покривати.

* * *

Дроти чим раз скорше порушували ся, робота в руках росла, а нитка вязалась в що раз нові ключки. От так житє плине, думала панї Шумінська, так спішить ся до кінця, і як ті спущені ключки, лишає за собою сни, надїї та дорогі серцю особи. Кілько то вона таких жертв перенесла? О Боже! яка гірка судьба чоловіка! Чим довше жиє, тим більше смутків і страт вплїтає ся в єго житє. Але зі всїх страт на сьвітї нїщо не може так діткнути, як страта дорогої особи. На чолї задуманої жінки прибуло кілька зморщків, що уложились в грубі фалди. Вона зітхнула глубоко і старала ся прогнати смутні думки, але на дармо. Давні, нїби притихлї і погибші в серцю чутя дрогнули роздираючими тонами і глубше проникали душу. Тяжка безвладність огорнула ціле її тїло, а зівялі руки безсильно упали на колїна. Бідна мати не могла нїколи думати спокійно про люту смерть, що забрала їй в самім розцвітї лїт найщасливійшу дитину. Смерть родителїв і маленьких діточок хоть болїла, та все видавала ся для ока чимс природним, але смерть в силї віку, в трийцятім роцї, що мовби скосила її найстаршу замужну доньку, була для неї чимсь так страшним, так прошибаючим, що не могла того нїколи анї забути, анї нїчим заступити. Розди-

раючі образи її конаня, розпуки чоловіка і смутне вражіне, коли привезли їй на виховане малу сирітку, одиноку дитину її доньки, станули перед нею так живо, як би то все учора діялось. І довгу хвилю було лиш чути хлипане нещасної матери.

*
* *

Нарешті підняла спущену голову і взяла назад до рук випавшу роботу. З початку поволи і лїниво порушували ся дроти в її пальцях; але та сама тишина, що кинула на неї хвилю сумних згадок, відбила її назад. Біль, що підносив грудь сплаканої жінки, почав утихати. Порушений ум утишував ся, мов скаламучене полеве жерело, де збовтаний чорний намул осїдає помалу дрібними пилинками на днї. І от на дрожачій ще прозорій шибі зачинають знов відбивати ся найблизше стоячі предмети: зломаний пень, китиці трощі, та синя або жовта квітка. І в дрожачій ще від зворушеня души панї Шумінської зачали рисувати ся в тисячних зарисах і заломах контури предмету, котрий її завсїгди занимав. Був то її дім, її цїлий сьвіт. Не бачила вона більше простору, лиш що з-за єго вікон, не вибігала гадкою по за єго стіни. В нїм замикало ся цїле її житє, вона нїчого не бажала над те, що входило в єго обєм. Той дім, на вид такий тихий, був цїлим її щастєм, вистарчав їй у всїм. Як би не він, не дух часу! не той демон, що все дороге псував і нищив! Він всував ся в усїляких видах в щїлини її дому, визирав з кождого кута, бурив віковий порядок; він був закваскою вкравшого ся під її дах розкладу, описував магічні круги своєї незмін-

ної волї, холодний на гіркі сльози і жалї жіночі. Все, хоч і як противне її волї, сповняло ся, коли він того хотїв. Всі її дїти, сини, доньки, внуки пішли иньшими дорогами, нїж вона думала і бажала. Він ломив найдорожші і наймилїйші надії її серця.

* * *

Сини повстали насупротив вітця, а доньки насупротив матери. Чи-ж той син, котрий перший назвав страшного демона по імени, не міг бути далеко щасливійший, як би був пішов дорогою своїх батьків, нїж тодї, коли пішов за покликом того духа часу? До тепер був би уже давно попом, жонатим, мав свою родину, а так що? Пішов на того „професора“, та відай уже і лишить ся вічним суплєнтом та старим кавалєром, а тим часом кілько то треба було перетерпіти клопотів та домашнього непокою! Сама прибита і зломана, мусїла без згляду на свій смуток годити батька з сином, котрі остро і уперто станули против себе. Старий аж розболїв ся, син побачив в кінци що не ма що робити, та пішов до семінариї але однако записав ся на той нещасливий видїл фільософічний а потому таки відрік ся попівства.

Та сама укрита могуча сила заволодїла і її молодшою донькою Ольгою. Їй як і братови, прибрид попівський стан. Мала кілька стараючих ся о її руку семінаристів, та всї були їй не до смаку; вона бажала вийти лиш за цивільного. Той стан видавав ся їй якимсь лїпшим, догіднїйшим, та мабуть хиба лиш для того, що в нїм не жила. Що би то була дала панї Шумінська, коли б Ольга була залю-

била ся, як її старша сестра, але на то навіть не заносило ся. Усї гадали, що як вийде замуж то змінить ся. Але де там! хоть має доброго чоловіка, красні дїти і не-злу парохію, але все чогось не вдоволена і не своя. Вона опанована якоюсь самовільною, блудною химерою, як би на перекір тихим, статочним та спокійним жінкам. Та її дика фантазия затроювала їй цїле житє та безжурне і щасливе дївованє в домі родичів. Помалу і незначно за для маловажних на вид, а гірких в наслїдках дрібниць виробило ся між матїрю а донькою ненастанне непорозуміне. Кожде „новаторство" впроваджене донькою, кожде не так поставлене крісло, затримана по новому етикета або нова книжка, дразнили і гнївали матїр до найвисшої степенї. А найбільше сердили її книжки, котрі не знати відки брали ся завсїгди в руках доньки. Панї Шумінська нїколи собі того не може дарувати і нагадати без встиду, як раз в нападї нервового роздражненя видерла у доньки якусь новісїнку книжку і подерла на дрібні кусники. Але вона сама була така бідна, в такім близькім до розпуки настрою духа, що не знала, що робить. Вона перечувала, що з тих книжок віяло чимсь чужим, що се були висланцї та знаряди ворожого їй демона, що з них плила струя, котра що раз більше підмулювала беріг її тихої пристанї.

* * *

Пальцї панї Шумінської жваво порушали ся, блискучі дроти лиш мигали в дрібних ключках, а гадки торочили ся разом з ниткою, що тягнула ся з клубка. Як наймолодший син зро-

бив матуру і заповів родителям, що йде на права, уже єму ніхто не супротивляв ся.

— Най вже буде чим сам хоче — сказали обоє старі, — аби лиш потому на родичів не нарікав, бо нема нічого прикрійшого, як коли діти нарікають, що родичі їм будучність попсували. — Але з тяжким серцем виряжала його мати на університет. Доси він був дитиною, та хоть не дома, то все близше родительського ока, але тепер сам оден без жадної опіки, буде кинений в вир великого міста, в ту пропасть безмірної деморалізациї. Ох! кілько то добрих хлопців дітей порядних родичів упало жертвою великого міста! І знов житє одної дитини закривало ся мракою безмірного віддаленя, де губили ся всякі напімненя і голос матери.

* * *

З боязнею і непокоєм в серцю слідила мати за кождим словом і рухом сина, коли той приїздив з колегами на вакациї до дому. Не перепускала жадного слова їх дружних розговорів, та чим більше чула, тим більше її серце заливало ся кровю. Ловила недокінчені слова і фрази, котрі аж надто ясно говорили о житю молодіжи, котрого вона так бояла ся. Крім того відбивали ся о її уха ще реченя і поклики цілком для неї незрозумілі: „Народ, рівність, свобода, революция францускька, експльотация мужика, сорок осьмий рік!“ ось що заєдно виходило з уст молодих людей, і тим більшим страхом наповняло її, чим менше з того розуміла. Найбільше однак трівожили її уваги о Бозї, о правдї єго істнованя і опіки. Вона також дійшла, що син не молить ся і що

в церкві заховує ся як поганин, без побожности і скрухи християнської. „О Боже!“ говорила нераз про себе, „з відки має взяти ся ласка Твоя, коли люде не узнають Тебе! о мудрці, мудрці! лиш гнївите Бога та накликаєте Єго кару на других людей! Нема Бога! а з відки взяло ся все на сьвітї, дерева птахи звірята? Хто все те сотворив, як не Бог?

*
* *

Завсїгди, коли буря повставала в її души а серце дрожало болем дїткнене, вона висилала невидимого посла до Бога — молитву. І чула як викликаний нею ангел божий зближав ся і приносив спокій. Тодї сила молитви була їй ще потрібнїйша, як коли иноді. Щоби відвернути справедливий гнїв Божий від невірного сина, вона брала до рук свій молитовник і відмовляла молитву приписану на смуток і терпіня. Але слова молитви місто лагодити її сум, ще більше його змагали. То був гимн до Бога, що прославляв Єго всемогучість, силу та безконечну доброту, котрої люде не пізнають, і кіньчив ся просьбою найнизшої рабинї:

В тих най лиш Твої громи ударяють,
Що Ти їм жизнь дав, а вони Тя не знають, —
Се моя просьба щоденна, покірна, —
Тим Тебе славлю я, рабиня вірна.

Слова гимну запалювали ся перед її очима огняними стрілами, а зимний піт виступав на чоло. І вона тілько, ох, тілько лїт молила ся і просила о пімсту на невірних, а тепер та пімста суне ся до неї самої, зависає чорною хмарою над її власним гнїздом і грозить громом...

*
* *

І виділось їй, що той грім уже недалеко, що вже чує відгук єго глухого гуркоту в воздусї, що перпі блискавки вже продирають небосклон.

Якось раз читав її чоловік в газетах, що „теперішня молодїж віддає ся фантазийним мріям і побиває ся за змінами в суспільности. але се дійсно лиш фантазия та уроєнє молодих голов. Вікового порядку ніхто змінити не може, а зміняє ся він сам собою, промислом та відкритями. А тоті, котрим здає ся, що суспільні відносини можна змінити як одїж, віби офіцирський мундур переробити на фрак бальовий, або коротку куртку на поважну чемеру, ті не знають, що тим спровадять лише кроваву катастрофу, нїчого не досягнуть анї для себе анї для загалу, та стануть ся лиш жертвою свого хвилевого блуду, знарядом в руках людей, що гонять за почестями“. Мало вона з того розуміла, але віщувала серцем, що се стоїть в якійсь звязи з тим, що вона чула з уст свого сина і єго товаришів. І з того може вийти щось дуже-дуже зле. Бог очевидно опустив тих, котрі Його зневажають і ідуть на бездорожа, не просьвічені єго мудрістю і ласкою. Затрясе ся земля від шуму боротьби, гуку тяжких ударів; одні упадуть трупами на місци, другі зависнуть у воздусї, лише круки закричать над їх трупами, вони зогниють в бездонних горлах тюрем, завалених зелїзними брамами.

А чому-ж не сидїти тихо та не хвалити Бога, котрий нами усїма володіє?! А хто все робить, хто спроваджує гнїв Найвисшого, як не він, як не той дух часу, котрого нїщо заспокоїти анї вдоволити не може? О Боже! на

що ти позволив чортови увійти в таку силу, котра лише всюди ширить заразу злого?

*
* *

Плетенє уже доходило до кінця, але пальці і думка старої жінки не переставали працювати. Дух часу стояв перед нею в цілій своїй грізній поставі, стояв як на згарищі усїх її плянів і надїй. Він не лишив їй жадної потїхи, не ощадив жадної дитини. Він кинув оком вже навіть на її внучку, одиноку донечку її померщої доньки, таку ще молоденьку, без претенсиї до сьвіта. Ах, як гірко, як тяжко стратити останок надії! А вона все ще думала, що хоть ту рослинку зможе охоронити. Аж ось недавно, кілька місяцїв тому, вона дізнала ся, що той клятий дух часу і її опутав своїм заразливим дотиком. Вона сиділа, так як і тепер, і перебирала насїнє до засїву ярини, коли її внучка зближила ся до неї.

— Добре, що-сь прийшла — сказала бабуся, — поможеш менї насїнє перебирати

Дївчатко зачало бабуни помагати, але пальчики її дрожали, а личко було блїдше як звичайно.

— Щó тобі, моя дитино? — питала журливо бабуня, — чи ти не слаба?

Дївчатко заперечило головою, але дві грубі сльози упали на звиток паперу. Бабуня занепокоєна закинула її питанями, на котрі внучка лиш що раз густїйшими сльозами заливала ся. Нарештї з трудом відповіла, що вона хотїла би більше вчити ся.

— Хіба-ж ти ще не досить навчила ся? — питала здивована бабуня, — чи не мала-сь гувернантки?

— Правда, — вишептала дївчина, але я — я — хотїла би так учити ся, аби мати свій власний хлїб — я хочу бути учителькою!

Бабуню як би хто ножем у серце пирнув! Кошик з насїнєм захитав ся, довгі і круглі зернятка розбігли ся по земли, а потік гірких слів вирвав ся з її уст:

— Донька моєї доньки — учителькою! О, ти невдячна дитино! Чи ти уже така бідна, аби-сь мусїла сама на себе заробляти? Чи ми не в силї уже тебе відвінувати? Врештї маєш батька, чи він не старає ся на тебе?!

Дївча притиснуло руки до губ, аби здержати голосне хлипанє і тихо вийшло за двері, та забившися в найтемнїйший кут сусїднього покою, довго-довго плакало...

* * *

Тяжко було би описати, як ті сьлози болїли паню Шумінську. Вона бачила, що розбрат між нею а тими, котрим дала житє, ставав ся що раз більший і що раз ширші захопляв круги. Всї вони від неї відломлювались і гуртувались в иньші, осібні гурти. Ах! який неподібний був сей вид до того, що вона собі укладала, коли все те ще маленьке крутило ся коло її ніг! Який контраст був міждїйстністю і тим, що вона собі представляла: як то вона сидячи в крузї дїтей буде для них найпершим авторітетом, як кожду її увагу, кожде її слово сповнить послушне і шануюче досьвід віку поколїнє. Вони й тепер любили й шанували її, але та любов не була така, про яку вона думала, а пошанованє було більше принятою формою, нїж випливом дїйстних відносин. Чи не була вона похожа на

ту квоку, що вивела качата? Вона бідненька так довго відмовляла собі всяких приємностей, сиділа мов прикована до одного місця, вставала лиш за-для заспокоєня голоду, аби лиш колись окружена своїми писклятами могла вийти на широке поле, учити їх дзьобати маленькими дзьобками, скликати до найденої добичі і загортати під свої опікунські крила... А дочекавши ся того, коли її усї дїти увільнили ся з тїсних шкаралущ і могли свобідно рушати ся, вдоволена і щаслива випроваджує усїх над беріг потока Молоденькі сотворіня несьміло і з острахом зближають ся зразу до несьвідомого собі елементу, але скоро тільки умочили дзьобки, осьміляли ся і місто з берега витягати головки, цїлі пішли в воду. На дармо мати бігає берегом і кличе роздираючим голосом. Молоде поколїнє не оглядає ся і не чує її поклику. Його пориває рвуча хвиля, що ніби тоне — підносить — пропадає. Тут заграє блискучим сьвітлом, там замаячить таємною тїню, а все дальше і дальше пориває, колише, голубить, моргає, манить і шепче з тиха:

Du liebes Kind, komm, geh' mit mir,
Gar schöne Spiele spiel' ich mit dir!
Manch' bunte Blume wächst an dem Strand,
Meine Mutter hat manch gülden Gewand..

На дротах лишило ся лиш кілька ключок. Нитка випружила ся, Шумінська звязала послїдну ключку і нитка урвала ся.

Усему на сьвітї приходить конець.



СУДИЯ.

Пан судия вертав з канцеляриї зіритований: немила судова справа розстроїла єго нерви.

— Пані дома? — запитав він служниці, прийшовши до дому.

— Нема нікого дома, прошу пана. Пані з панною пішли до пані консилярової, панич десь поїхали, мені пані також казали, що можу піти до сестри, бо гадали, що пан підуть просто до касина.

— То йди, коли тобі позволили, лиш затопи в печи, бо якось студено.

Служниця розпалила, накидала дров, покрутила ся ще по хаті — накинула на себе хустку, і за хвилю лишив ся він сам один на цілу хату.

*
* *

Огонь жваво захоплював полінця, гудів і прискав малими вугликами.

Судия наложив люльку, отворив дверцї і вдивив ся в палаюче полумя. В хатї робило ся що раз теплїйше; тепло наповнювало кімнату, огортало єго рамена, пашіло на лици і переймало все тіло. І забув він про свої лїта, про сиву голову, поволи затирались сьвіжі вражіня

і стали прикриватись якимись иньшими, десь на дні душі схованими споминами.

Єму виділо ся, що він десь ще мала дитина, бігає за мамою, тримає ся її одежі. Тата нема дома, поїхав до міста; він нетерпеливо виглядає, бо знає, що тато привезе гостинця, і вже напе- ред тїшить ся деревяним коником або цукровою сопілкою.

Синяве полумя простягає ся в зелені поля і сїножати. В високій траві гудуть полеві комашки, а з далека блищать коси косарів. Там він, румяний від утоми і вдоволеня, уганяє ся за красним мотиликом, зриває барвисті квіти і слїдить скоки полевого коника. Єму лиш тілько й жалю в житю, як літо минає, як бабуся зима усе зціпить і обвіє холодом. Хоть і тоді єму не зле. В зимі приходить сьвятий Николай, їздить санками, а він так любить санкувати ся, слухати, як хрупотить сніг під кінськими копитами і теленькане дзвінків розносить ся широко по білих нивах.

* * *

Добре жило ся дитині при добрих родителях. То зима, то літо чергували ся на переміну, а з ними чим раз нові утїхи; і хоть деколи і сльозоньки злили личко, то скоро висихали і зникали без слїду, не лишаючи жалю в малім серденьку.

* * *

При кінци одного такого гулящого лїта відвезли його до міста і віддали до школи. Гірко було лишати ся одному в чужій хатї між чужими людьми. Наука з початку забавляла його, але потому щось ставала усе труд-

нійшою. Лекциї бували довгі, дуже довгі; сидить він бувало, учить ся, на силу продирає очи, аби не заснути.

— Боже милий! — думає, — на що його тут привезли, на що кажуть учити ся? Він би так радо вернув до дому, до тата, до мами, покинув прокляту школу і ніколи на неї не подивив ся. Коби лиш знав, що не будуть на него гнівати ся за те, бо він страх боїть ся, як хто на него гніває ся. Но, чей дочекаю ся вакаций! — гадає собі, — а тоді знов зелена сїножать, гулянє, свобода. Рахує бідненький дни і години, рахує, хоть воно ще далеко. І так єму здає ся, як би він був не один; як би їх було два: один скаче і бігає по селї — а другий з книжками під пахою снує ся по під мури і топче міські тротоари.

* * *

Але з часом до всего чоловік привикає. Примус заступила емуляция, а школа змінила ся в поле поступів і заслуг. Труд єго надгороджував ся. Нїхто не мав нїколи лїпших від него сьвідоцтв і не міг числити на сьвітлїйшу будучність. Виростаючи з дитини в молодця, дух що раз ширше розвивав свої білі крила. Універзитетське житє вилущило його з тїсної шкаралущі гімназіяста. Повіяло иньшим житєм. Зроджували ся иньші почутя і потреби, понятя прояснювали ся, міцнїли і зазначували ся новими напрямами. Тут товариство основувалось не лиш на особистій симпатиї і приятельскій підмозї, а обхапувало ширші круги — спільности по думцї і змаганю до одної мети.

* * *

Зітхнув, як лиш зітхають старші на згадку прожитих літ; поправив люльку і докинув сьвіжих полін до печі.

Тисячі червоних іскор зажеврілись і посипали ся в гору. Перед ним замаячіла довга, простора саля, осьвічена ясним газовим сьвітлом. На самій середині з поміж золотих рам і великих зеркал виступав без жадних ярких окрас поважний портрет славного народнього генія. Вокруг розлягає ся голосний гомін людських голосів, бреньк склянок і біганина прислуги. При однім столику піднїс ся молодий мужчина зі смаглим, блїдим лицем Повів палким оком по присутних, даючи знати, що хоче говорити.

* * *

Дідусь потер чоло рукою. Не мало вже від того часу води уплило, а перед ним так живо стоїть та хвиля, що ще до тепер пригадує собі відорвані фрази з промови молодого бесїдника.

„Панове і товариші!“ говорив він, вказуючи на образ. „Кілько нас тут, а всї ми зібрали ся за для того ось чоловіка, що мертвим оком дивить ся з своїх рам, аби освятити его заслуги для спільної нашої матери вітчини. Всї ми одної думки, всї ми одного і того самого бажаємо, бо ми сини одної землї, галузи одного дерева, всї ми робітники одної великої будови загального добра. Який малоумний, який тїснозорий той чоловік, котрий не знає, що лиш загальне добро може ущасливити одиницю! Який злий мусить бути той, котрий забагає жити безжурно коштом другого! „Жити і дати другому жити“ — ось що повинно бути нашою

девізою! Але кожда робота, як кожда будова, буде лиш тоді тривкою, коли опирає ся на ґрунті і сильнім фундаменті; а фундаментом і підставою загального добра спільних людських інтересів — є народність! Лиш на тій підставі може здорово і пожиточно розвитись культура і цивілізация цілої людськости! Кождий нарід повинен боротись за національність! Тож борім ся, братя, за нашу бідну вітчину, хоть би до остатної каплї крови, доки невсідомість і темнота буде заступати нам дорогу!"

Бесідник скінчив. Зворушенє заволоділо присутними, богато стискали єму руки, декотрі цілували ся. Лиш один найблизший єго приятель не зблизив ся і не сказав слова; він бояв ся рушити ся з свого місця, глянути і промовити: він чув, що слова застрягли-би єму в горлї і сльози тиснули ся до очей...

* * *

Все, що той чоловік умів виповідати устами, товпило ся в души і залягало в серцю єго молодшого товариша. Що у него не могло вилити в слова, лиш боліло, розпирало грудь в нїмім жалю, друг єго виповідав з натиском і жаром, ясно і певно.

* * *

Оба вони були слухачами прав, з малою лиш ріжницею в лїтах і студиях. Але ріжниця ся була причиною, що старший був неначе ментором молодшого. Він втягнув його в круг молодїжи, де сам уже займав поважне місце, виробивши собі становиско своїми поглядами і вимовою, котрі і у нового товариша від разу здобули єму любов і поважанє. Оба вони були

молоді, палкі, талановиті і майже не розлучні. Оба богато читали і провадили горячі дискусиї. Творили прехороші картини горожанськоі рівности, ладу і обовязку, до котрого їх жите способило, і чим мали бути в будучности. В своїх студиях бачили щось більше, як лише спосіб до житя для себе. Вони вірили, що добрі наміри щирих людей, коли мають проявити свій відроджуючий та благодатний вплив на загал, мусять бути і так само гарні в ділї, і в засадї, і в їх ідеальних понятях. Добро мусить бути так само абсолютне в практицї, як і в теориї. Де не було рівноваги між теориєю і практикою, там не було для них моральноЇ правди, сильного переконаня про те, що зле а що добре. Чи-ж діло, хотьби і найсправедливійше, але не зросле міцними нитками з душею і цілим житєм чоловіка, не стає ся лише блахманом, не робить ся мов за панщину, о тілько лиш, о скілько до того спонукають які небудь зверхнї обставини? Відси брехня і зла віра в відносинах публичних і приватних. Недостаток тоі гармонії, иньші думки а иньші діла обурювали молодих ентузиястів.

Судия вдивив ся в широко жевріюче полумя і схилив голову на груди.

Ой без серця і без духа — шептав він дрожа-
Увесь люд конае... [чими устами —
Давай крил менї широких,
Поро молодая!
Полечу над мертвим миром
До сьвятого раю,
Де огонь сьвятий у душах
Дивами сияє... *).

---

*) Ода до юности, переложене з Міцькевича — А. Навроцкого.

Ах! де поділась відвага і сьміліcть, оригинальність і спосібність до жертв — і навіть — і навіть — чесність!...

Страшна то хвиля, коли дух розвине за одним заходом цілий звій памяти і зільлє в одну краплю часу гіркі дії цілого житя!...

*
* *

З давно минулих днів виринула легка, гнучка стать молодої дівчини, з золотавим волосєм і ясним голубим оком. Він був тоді молодцем в самім розцьвіті сили; гарна дівчина заволоділа єго чутєм, стала ся єго щастєм, розкішю, усім, що він міг найти наймилійшого на сьвіті — словом, любовю. Серце переповнене чутєм шукало полекші, переповнене новими вражінями дрожало радістю і тугою, не могло змістити ся в грудях і вилило свою тайну перед приятелем.

— Люблю її шалено, без памяти, усею силою моєї душі! Менї без неї нема більше сьвіта, нема житя! Вір менї, товаришу, без любови не варто жити на сьвітї! — говорив він раз збентеженим голосом.

Приятель нїчого не відповів, лише став перед ним, спер руку на єго раменах і вдивив ся єму просто в очи. Єго уста злегка задрожали, змінили форму, розтягали ся в кутиках і він вибухнув сьміхом.

— Чого сьмієш ся? — засичав наш герой майже крізь затисневі зуби.

— Друже, — відповів приятель. — не гнївай ся, але ти кажеш те, що я вже давно помітив, борше може як ти сам прийшов до тої сьвідомости. Се врештї не доказує ще, що у мене велика прозорливість, бо залюбленим завсїгди видить ся, що нїхто про їх тайну не знає,

тим часом як увесь сьвіт про те говорить. Але я рад, що ти порушив сю справу і, признаю ся, я чекав тої хвилї.

— А то чому, коли вільно спитати? — запитав він як перше, але вже без злости.

— Про се можна би богато говорити. Що твій ідеал може заполонити серце молодого чоловіка, то певне, але чи застановляв ся ти над тим, щó ти робиш? чи роздумував ти про загальні наслідки? Представ собі істноване одного з нас, котрому жінка не внесе з собою в хату ані гроша. Представ собі нужденне житє, де кождий кавалок хліба з'їдає ся, де лиш вистарчає при скупім рахунку на щоденні потреби. По що чоловік учив ся? На що леліяв в своїй груди думки і ідеї? Чи на те, аби загребти ся в чотирох стінах? Котрий з нас зможе тепер, жити в залежности від кількох ґульденів? Ми як перший ліпший поселюх, набули прецї висших культурних потреб, маємо врештї перед собою велику патріотичну задачу, маємо вітчину, котра потребує гроша, а відки его взяти?

— Але-ж я її люблю!

— Є любов, але є також і сила волї. Невідповідній любови повинно ся зараз корінь підтяти, здавити її при перших появах, бо чим далї, тим гірше, тим тяжша з нею боротьба — додав приятель поважно.

* * *

Ненадїйний погляд в темну, бездонну пропасть, виповзаюча з під корча гадина, слизький повзаючий по тїлї червак не міг би був наповнити его більшою огидливістю і страхом,

як власне ті нїби для его власного добра вимовлені слова. „Сила волї, патріотизм, культурні потреби“, гудїло в его голові, як в порожній банї. Гарні, блискучі слова, а в серединї гниль! А що-ж то за така культура, що понижає гідність чоловіка? Чи-ж сила волї, з таким трудом вироблена родом людським прикмета душі, патріотизм, найкрасше зрозуміне спільного інтересу — мають служити до здеморалїзозаня чоловіка! Чи під стягом культури мав би чоловік вирікати ся найблагороднїйших поривів своеї природи?!

Не залежати від кількох гульденів — значить ся, не бути невільником гроша. А хто-ж ним більше е, як не той, що за-для марного гроша вирікае ся таких річей, котрих за нїякий гріш не купити?....

Яка суперечність! Чи можлива річ, аби при порядній суспільнім устрою виробило ся щось так погане, так нездорове?!

І тоту погань голосить навіть его друг — ідеал чоловіка, котрого він так обожав?!

*
* *

Житє поплило дальшою течією, а з ним рвала ся струна за струною їх дружних відносин. Все якось змінялось і переінакшувалось. Душі відставали, серця холоднїли — віддані одному заводови розрізнили ся що до спеціяльних занять. Щирий молодець не міг зрозуміти, як міг его друг віддати ся урядови політичному, котрий найбільше стїсняв свободу его переконань, і ще більше, як міг на товаришку свого житя вибрати жінку чужого, навіть противного табору — як міг оженитися з Полькою! Як міг так змінити свою програму той чоло-

вік, що колись обіймав ціле житє такою широкою думкою, той проповідник рівности, свободи! Як міг вдоволити ся так низькою урядовою карієрою і одружити ся з Полькою? На се були лиш дві можливі відповіди: Сей чоловік або спроневірив ся чутєм свому народови, або не вважав жінку навіть спосібною до того почутя, котрим пишає ся мужчина, не узнавав, що для неї також повинні бути сьвідомі і милі інтереси її рідного народа.

Хоть і як він се покривав, хоть яких добирав красок, що він хоче показати, як на тім становиску повинен собі поступати Русин, — для свого друга він перестав бути ідеалом чоловіка.

Хоть і які були переконуючі єго слова, що женитьба з Полькою дасть доказ, що Русин в тім випадку не конче має перестати бути Русином, як доси бувало, — для свого друга він перестав бути правим чоловіком!

Хоть і як з кождим днем зростав у людей в повазї і набирав значіня, для свого друга він перестав бути чесним чоловіком!

* * *

Ніч чим раз більше налягала на землю, вірна її товаришка тишина ішла за нею в слід рівно і незначно. Чим раз рідше давав ся чути з улиці туркіт воза або людські голоси. Жінка і дїти мусїли добре забавляти ся, бо ще не вернули ся відтам і нїщо не перешкаджало єму думати далї про давно минулі дни. Проблиск огню з печи кидав ся на зігнену єго сидячу постать і ломив ся неясним сьвітлом по кутах. Він оглянув ся. В єго души змагала ся борьтба, підносилась і спадала хвиля збурених

чувств, сни молодости і надії проносили ся перед єго душею, як ті тіни. Ах чому-ж так скоро минули, змінились і знївечились, чому перелїтаючи не затерли і в памяти своїх слїдів, а лишились болющими, зле загоєними близнами, розпучними згадками?!

Рахуючись що днини з часом, він не міг нагадати, кілько тому лїт — так, кілько тому лїт? — як він вступив до суду. Але то все одно. Він був тоді молодий — дуже молодий, і подав руку своїй возлюбленій, що засліплена своєю любовю витала отвертим серцем гарну будучність, не сьвідома хмарних днів і недолї, причаєної мовчком на дальшій дорозї житя. Перші дрібні хмарки на небосклонї їх спільної вандрівки переходили непостережно. Але хоть які маленькі, легкі і прозірчасті, не пропадали, а подибавшись з другими чорніли, розтягали ся і споглядали все понурійшим оком. Студентські і в перших лїтах безплатної судової практики зроблені довжки були тими темними хмарками, що смутили їх радість і вдоволене. Коли би він був мав певну суму гроша в своїм часї і був би їх в пору заспокоїв, не було би тепер мутило ся єго щастє. Але тепер вони заєдно збільшались, а чим дальше, тим труднїйше було думати про їх відчасу — час протягав ся, сїмя прибувала і конечні видатки змагали ся. Колись він бридив ся скупістю, і не один гріш, кинений на дрібну приємність або позичений безповоротно приятелеви — тепер ріс в десятеро, діставав нових спільників і пригнїтав його своїм тягаром.

*
* *

Ще кілька полїн затріскотіло в печи і загуділо в широкім коминї, але глубока морщина на чолї судиї не розʼяснила ся, а грубіла і зсувала ся над смутними, пригаслими очима. Він бачив, як люде собі в таких випадках радили, бачив, яких добирали способів — спокійні в своїх переконанях і виповненю своїх обовязків. Чому-ж він так робити не міг? Нераз попадала до суду справа, що лише троха сприту — а виторочилась би не одна золота нитка і стала би в пригодї, увільнила би не раз з дуже клопотного положеня. Ходило раз о те, щоби кинути, лиш кинути один аркуш паперу до актів і дати єму там спокійно відпочивати, за що приходив в заміну цїнний банкнот. Треба лиш було лїпшого серця судиї, — але молодий судия відкинув предложенє з обуренєм, підкупство бридило його гірш усього. Він не міг позбутись молодих мрій, не міг знести використаня біднїйшого і слабшого, а противно, заступав ся за ними і параграфами, на скілько їх міць сягала. Кілько міг, поясняв, научав і спомагав темних і несьвідомих. Але єго власні інтереси на тім не користали, а противно ще гірше розстроювали ся і він не міг найти на то ради. Дармо клопотав свою голову, кидав ся і болїв. Способи, які єму підсували ся, не годились з єго сумлїнєм, хоть були добрі і догідні. Приходили хвилї дуже критичні — гріш домагав ся гроша, проценти росли, житє вимагало житя і відповідної екзистенциї... Кілька грубих рульоників лишених богатим панком на бюрі в єго канцелярії в такій однїй гноблячій хвилї, могли по більшій части усунути ті журби. Від них залежала розвязка запутаного процесу, де не можна було правди дій-

ти, але судия догадав ся, що панок мусїв забути у него гроші, і поспішив ся як найскорше їх віддати.

* * *

Хто, коли, ставши в обороні бідних і слабих, не прийшов в розлад з можними і сильними?!

Зачали розходити ся слухи, що судия злий, острий і беззглядний чоловік... Де хто відізав ся добре, але більшість говорила против. Неминуще якесь зло зависло над єго головою, тож і житє зачало блїднїти, тратити свій блеск, нївечине, дерте і топтане мелянхолїйною розвагою, де розчарованє темними красками рисувало розвязку.

* * *

Дїти підростали і з кождим днем домагали ся більше стараня, потягали більші видатки, котрі при їх домашних обставинах були майже неможливі. Жінка плакала, журила ся і западала на здоровлю. Вона була матїрю і то їй диктувало обовязки і виробляло її понятя. Висока чеснота мужа не запевнювала будучности дїтям. Єго легковаженє гроша спровадило злі відносини домові; єго патріотичні мрії — клопоти і перешкоди в авансї; високі прінціпи — злість і нехіть людську. Вона була матїрю і старала ся заслужити любов і вдячність дїтей. Вдячність для родителїв мають дїти тодї, коли ті відповідно забезпечуть їх услівя житя. Чистота характеру батька хлїба їм не дасть — а що-ж вони варті без кусника хлїба? Що варт тепер зле одягнений, зле живлений і погано мешкаючий чоловік? До нужди прилучує

ся ще погорда у других. Як діти можуть думати о родителях, котрі стали ся виновниками такого їх терпіня, ставили висше свою чесноту, як добро дітей, кинули їх в положенє, котре скорше чи пізнійше викопає під ними пропасть морального упадку...

* * *

Хлопців треба було давати до висших шкіл. Судия старав ся о перенесенє до більшого міста, та сказали, щоби не бавив ся в політику. Доньки виростали на безпосажних паннів, а бідній матери серце краяло ся на згадку, що вони ніколи не зазнають ліпшої долї від неї, що будуть мучитись і трястись над кождим крейцаром. Що з того, що вона ніколи не закладала рук, що працювала і гарувала собою? Вона не могла нїчого приробити, а лиш зменшати видатки, котрі ішли на щоденні потреби житя.

* * *

Тяжко було дивити ся на неї, колись гожу дївчину, а тепер висохлу як суха тростина, з впалим лицем, зі змученими від слїз очима. Зівяла і перецвила перед часом. Стан її здоровля занепокоїв мужа і він завізвав лїкарів. Суд лікарів був страшним ударом для родини. Хорій заказано заниматись домом і приписано курацию, получену з великими коштами. Що мусїло дїяти ся в серцю її мужа? Чи-ж не єму повірила вона свою долю і щастє? Що він з того зробив? Чи була вона при нїм щаслива? Хто дав житє тим малим слабим істотам і на що? Щоби кинути безпомічні брудні в хвилї омута сьвіто-

вого!... Чи-ж не кажуть жінці: „іди з вірою за твоїм провідником, люби його і слухай!“ А як той провідник їй за тото відплатить ся? Коли ніхто не має права поспитатись, то най відповість власна совість. Я не зношу переваги над другим, не зношу визискуваня та кривди людської, се моя провідна думка, се мене одушевляє, бо вийшло з моїх духових потреб. Але вона? Чи мусить вона іти за мною, хоч се виходить далеко по за крух її миси, понять і дїланя?...

Саможертва не лежить в людській натурі. Чоловік не жертвує ся, лиш не може знести положеня, в котрім єму приказано жити, а властиво жертвує ся для того, що положенє, в котрім він жиє, переходить єго терпеливість. Жадоба чогось иньшого буває така сильна, що супротив неї все иньше меншає; він минає все, щобя лиш дійти до того, що єму здає ся ліпшим. Нехай же іде, бо те, що він лишає, уже не для него, то стара одїж, котру він мусїв скинути. Але чи для своїх переконань, для тої ясної зірки, що блищала в єго груди і роз'яснювала темні закутки душі, мав він право позбавити товаришку свого житя — спокою і всякої приємности, а дїтей сьвітла науки і забезпеки житя? Ах! чому-ж обовязки горожанина стають ся кривдою родини, тої основи горожанського ладу? О, нї! так довше не могло бути!

Чи-ж обовязки мужа і батька не спочивають зложені законом природи в серцю чоловіка! Чи-ж міг він дивити ся, як єго жінка сохла і вянула? чи міг дати пропасти матери своїх дїтей без ратунку?!

* * *

Люлька вигасла третий раз; він досягнув тютюн і наложив її знов, приложив сірничок до розпалених дверців. Сірничок пирскнув і заглянув єму в лице; він прижмурив очи, кинув недопалений патичок на землю і придусив ногою з таким натиском, як би хотів усе забути, усе придусити в собі. Але збурена хвиля мисли не давала ся втихомирити. На той час зближалась пора живійшого розбудженя народного; прибитому і пригніченому народови позволено на мінуту брати чинний уділ в загальних справах, прокинутись, подивитись, аби знов на кілька літ зложити руки і вичікувати спасеня других. Хто жив, в кім було ще тепле серце, кидав ся, аби хоть одного борця придбати своїй вітчині, висуваючи на перед свої найчільнійші сили.

В тім ряді він завсігди стояв між першими, але тепер чув ся безсильним. Він бачив побіч себе здивовані і косі погляди, але чи-ж міг на то уважати? Врешті не мав часу. В суді була важна справа. О так, дуже важна справа!

Ходило о сирітський грунт: четверо дітей, сиріт, мало до него право. Хитрий жид уложив ся з опікуном догідно о купно грунту; ходило лиш о то, щоби суд пристав на такі услівя. Суд пристав. Грунт пішов на ліцитацию. Справа скінчила ся, грунт купив той, кому він був найдогіднійший, діти дістали четверту часть вартости, а судия вислав жінку до купелів, а старшого сина до школи.

*
* *

Зимний піт виступив на єго чоло. Він втомив ся своїми гадками, що ніби чорні ма-

ри гнали його і переслїдували. В смутку і журбі дни переходили ще лекше, але ніч була безмилосерна. Все, що відтручувало ся за дня, стає перед очи, мучить, гризе і точить душу.

Давно забутий друг виростав як з під землї, плентав ся і маячив. „Видиш", — говорив він стоячи в тріумфуючій поставі перед єго очима „гордувати мною! непрактичний ідеалїсте! Треба було лїпше придивитись і пізнати житє в єго щоденній, буденній формі. Треба було зрозуміти, що теориї, хочби і найкрасші, не повинні переняти цілої душі чоловіка!"

*
* *

Він підносив голову і опирав її о стіну, але привид не щезав. Колись гарний, з палкими очима молодий хлопець дивив ся тепер хитро, ходив з заокругленим животом і усьміхав ся.

„Дивись на мене" говорив колишнїй друг єго „я також колись лїтав по над хмари гадками, а практичний розум переміг. Почти власть, яка-б вона не була, почти гріш, а будеш щасливий. Предвидїти випадки житя, запанувати над собою, перемогти пориви, — то є розум чоловіка. Я накидав ся з одушевленєм служити вітчинї, але всї знають, чого можуть від мене надіяти ся а чого нї — тож бодай не заводять ся на менї. Я здушив лиш занадто розгудїлі ідеї для щоденного житя бо що з того вийшло-б доброго? Скажи, що ти тепер лїпшого від мене? Варто було тілько терпіти, аби в кінци таки не минути того, що мусїло наступити! Твоє терпінє, то лиш кара за твій упір!"

*
* *

Довгі безсонні ночи нищили его тїло, горячка палила его нутро, засихала на устах, він кидав часом відорвані слова і розмахував руками.

„Щезай проклята маро, чого хочеш від мене? Я не знаю тебе, не хочу знати. Ти не чоловік, ти зьвір, ти низький зьвір, у тебе нїколи не було нїчого правдивого, висшого, гідного шаноби!“ Але привид не щезав, а ріс і ріс, аж роздвоїв ся на два великі каблуки, розвинув ся і простер ся в дві широкі противоположні дороги. Він стояв рука в руку з найдорожшою в житю людиною, але при перших кроках їх спільного житя і обовязків виповзали якісь непредвиджені перешкоди, гнївались і грозили его найсердечнїйшим мріям, зрозуміню і виповненю раз принятого і вложеного на себе права і обовязку.

І за кождим дальшим кроком дороги щораз більше розбігали ся. Він тягнув свою подругу туди, де гордо пишали ся здобутки людськости для загального добра, де чоловік помагає чоловікови і виростали великі храми згоди і добра.

Чому ж тота рука, котру він держав поволи, незначно висувала ся, віддалювалась, а коли він прямував одною дорогою, вона лишалась на другій і окружена дїтьми, витягала до него руки і благала, щоб її не опускав? Він вертав до неї, але друга дорога закидала ся румовиском, заростала буряном.

*
* *

Усе змінило ся. Якісь темні, гидкі зариси, викривлені постатї і лиця переміняють ся в щораз нові страшні потвори, летять шале-

ним колесом і заносять ся роздираючим реготом. Обовязки мужа, батька, ставали грізно узброєні супротив обовязків горожанських, члена загалу. Брязкіт оружя, хрипінє задиханих грудей, гамір і ломіт, шум води і грохіт громів зливали ся в оден роздираючий і убиваючий змисли гомін. Чорна, збита маса людий крутила ся в однім куті пекольним танцем. З поміж товпи виступали виразнійші постаті. Якісь пани і пані ходили по головах мужиків, єго друг в уніформі з золотим коміром подавав руку опікунови сирітських грунтів, за ними вив ся як пявка довгий атласовий жупан, усї старали ся серед товпи зробити собі як найбільше місця, не уважаючи, що другі дусили ся, потручуючи один другого, з проклятєм на устах. Вони все підносили ся висше і висше, товпа розступала ся та стискала ся, аж врештї і ті, що були на верху, упали під ноги тих самих, котрих ще недавно давили. Топтано і тратовано їх немилосердно; кров плинула в округ і зливалась в крові багна. Четверо недорослих дітей-сиріт хапали ся єго і тягнули до кровавої калюжі, кричали роздираючим голосом: „Ти кривду вчинив нам для своїх дітей, ти для своєї, скривдив чужу родину!“ Щораз більше темнїло і віяло холодом пустинї. Туман мраки підносив ся з землї і цїлий простір заливав ся одним питанєм: „Чи лишень кров — кров має змивати гріхи одного поколіня і давати хрещенє друготу?“...

* * *

Тїни розвіялись. Лишилась дійстність, житє. І що зробило з него житє? Літа молодости, райські види пристроєні в цьвіти, повні

оживляючої роси стались сьогодні глухим, пустим цвинтарем серед осібної мраки на гробі чародійної улуди; серед студеного сьвіта станула бліда журба. Колись гордий противник всякої кривди, тепер низько клонив перед нею голову. Сьміло стоячий під прапором своїх ідей — тепер відцурав ся їх, бо вони вводили його в суперeку з обставинами доби; защитник бідних — жив їх кривдою.

Жаль стиснув єго серце, бо чув, що коли-б єму й вернули ся молоді літа з давними бажанями і любовю до всего, що велике і красне, а він мусів би переходити ті самі дороги житя, то жив би, як жив — і зістав би тим самим, чим тепер є...

І засьміяв ся, що аж люлька з уст випала. З давно погаслого в печи огню лишилась лиш купка сивого попелу.

ВИБОРЕЦЬ.

Присьвячено Іванови Франкови.

Яким Мачук орав у поли на ярину. Аж трас! зломив ся єму истик. Яким лютив ся і кляв усїми чортами. До вечера був би скінчив ниву, та через таку дурницю годї буде докінчити. Ніяк було і сердити ся: шкода часу; треба буде іти до дому і вишукати щось на истик. Він лишив погоничача з волами і плугом у поли, а сам пустив ся сутками до села. Жінки десь не було дома, хата була заперта, але єму до хати не треба було. Пішов до колешні, вишукав добру кривульку, обтесав і заправив истик. Уже мав відходити, — як чує, хтось кличе:

— Куме Якиме, куме Якиме!

Яким оглянув ся — то був єго сусїд Василь.

— А ви вже дома? — спитав Яким, знаючи, що Василь ще ранїсїнько пішов був у місто. — Вже своє з'орудували?

— Ой, з'орудував, — каже Василь Не дай Боже нікому процесувати ся! Вже четвертий термін, а кінця як нема, так нема. А ви не в поли? — запитав і з свого боку сусїд.

— Чорт ми истик зломив, та я мусїв яж до дому йти; за той час міг-бим був з кілька разів плугом обернути. Не знаю, де моя поділа ся; у вас її нема?

— Нї, нема. Ага! був-бим забув. Тут у нас був присяжний; вашої тай вас не було, то він міні казав, аби вам сказати, аби-сте у сей вівторок, що прийде, пішли до громадської канцелярії на вибори.

— Що за вибори? — спитав Яким.

— А хто їх знає! — каже сусїд; має приїхати комісар, і мають бути якісь вибори.

— Тфу! пек тобі лихо! — сплюнув Яким. Тепер робота, що чоловік не знає чого хапати ся, їм якісь дурниції у голові, а ти йди та трать час!

— А що панам за біда! каже кум Василь; роботи не мають тай Бог знає що вигадують, а християнин сегодня, добре кажете куме, не знає, що вперед у руки брати.

— Ой радять-радять, тай коби хоть яка користь із того була, — муркнув Яким.

— Та панам може й користь, — завважав сусїд — але нам хиба лиш така користь, що більші податки накладають.

— А як не податки, то шарварки, — додав Яким.

— Ой шарварки, шарварки! — підхопив кум Василь; з тими шарварками також не витримане: мій парубок такі два дни стратив, що золотом не заплатив би!

— А моє не таке? — каже Яким: не мусїв я колись-та йти на цїлий день з худобою возити камінє!

Не було як довше говорити, день не стоїть, — сусїди розійшли ся. Яким знов сутками скоро вертав у поле, де лишив погонича з волами. Хлопець уже здалека єго заздрів, запряг воли і наладив плуг. Яким не кажучи нї слова, взяв ся до роботи. Земля була мо-

кра, леміш треба було пускати глибоко, воли туго ступали.

— Ча! гойса! ча! на місце! назад — кричав тоненьким голосом погонич, відганяючи то одного, то другого вола коротким батіжком на вишневім пужівні, а Яким і собі договорював: „далї волики! далї враз! гей, сивий, право! у-раз дїти! гей волики, гей!“ Їх голоси розлягали ся далеко, і пропадали в широкім просторі неба і землї.

Плуг ішов тяжко, воли витягали шиї, поволи ступаючи. Всї вони разом були якби одною силою, одною моцею, щó йшла проти другої сили і моци спочиваючої в землї, котру поборювали лиш маленькими частинами, краючи скибку за скибою.

Помучили ся. Треба було дати відпочивок і собі і худобі. Випрягли воли, підкинули дрібонького лабузу, задержаного до ораня. Яким розвязав торбину, уломив собі кусень хлїба, витягнув сіль і чісник, а решту дав погоничеви. Воли перекусили; треба було напоїти; вода була далеко геть-геть у поли, бо хоть на млаках аж филювала вода чиста як сльоза, то худібка не хотіла її пити.

— Іди та напій воли, — сказав Яким до хлопця, а сам сїв на межи і зачав їсти.

*
* *

Сонечко сияло, — зелені озимини і свіжо поорані ниви гейби втягали в себе єго тепленьке проміне. Велика млака блищала широкими плесами серед зеленої трави і високого, твердого шувару. Стоячу воду до половини прикривала легка риська [1]) розпущеними

[1]) Поріст на стоячих водах.

листками, гей би бояла ся, аби сонце не випило усеї води, з котрої вона брала житє. Жваві мухоловки літали понад воду, раз висше, то знов цілком низенько, боком і просто вганяючи за здобичею. Яким глянув перед себе. Що року оране поле покривало ся лише скупо одноцілою травою, а більше стирчало бурянами. Лиш широкі корчі костереви [1]) і пирію дружили ся з собою, аби в тій дружбі як найбільше загорнути землї.

— Паскудна трава! — буркнув Яким; паскудна трава! Треба буде при волоченю уважати, аби і корінчика не лишило ся.

Один корч костереви гей би піднїс ся, підійшов у гору. — Що се? — чи не кертиця?

Се дійсно була кертиця. Земля пухка розсипувала ся в невеличкі мягкі купочки.

— Пся... — закляв Яким і схопив ся за истиком, аби викинути шкідника, — але кертиця притаїла ся, пірнула в землю і пропала, гей би її не було.

Яким сїв на своє місце і пильно слїдив за кертицею, чи знов не покаже ся. Коло єго ніг виповз із землї червак, посував ся з трудом, корчив ся і тягнув за собою на пів перегниле стебельце. Далї мордувала ся мурашка з кришкою хлїба, маленькою частинкою Якимової поживи, крутила головкою, то в один, то в другий бік: все, що́ опустить, то знов піднесе, — і так без кінця. Пчілка тоненько забренїла, ніби завела тиху, жалібну пісеньку...

На межи, зарослій всїлякою травою, виглядав дрібонький раст, чепурила ся червона медуниця і розкладав ся низонько кучерявий

[1]) рід трави.

лєщик[1]). Єго солодкий запах притягнув до себе пчілку, вона обмацувала лабками єго кучеряву головку і глубоко запускала язичок в єго тоненькі рурки.

Кертиця знов підкинула землю. Але Яким вже тепер не вставав, не хапав за истик, що лежав коло него на межи. Єго голову мов роєм обсїли думки; усе, що він сегодня чув і бачив, перемішало ся разом і йшло одно за другим гей би хто тягнув шнуром.

— От та кертиця, що́ риє єго поле: вона робить, працює. І той червак, що корчить ся під єго ногою і та пташка і та мурашка — усе те старає ся на житє. Уже, видко, таке боже право, що хто хоче жити, мусить на себе робити! Чомуж так не іде межи людьми? Один робить, працює, а другий лиш забавляє ся на сїм сьвітї!... Мужик мусить усїх годувати: не робив-би він на хлїб, то люде не мали-би що́ їсти. О, тяжка то робота! Чоловік у землї порпає ся, як той червак. З'ори, заволочи, посїй, та ще просити-би ласки божої, аби то зерно зійшло, пристигло, — а потому нїм ще збереш, змолотиш! Панам легко жиє ся на сьвітї, а ти, хлопе, на них роби! Вони тебе дурять та нїби до якоїсь ради кличуть, а за твою гірку працю, кажуть тобі це платити, податками здирають...

Сьвіжа чорна земля розсипала ся новими купками. Кертиця не перестала робити своє, але Яким про неї забув; він дивив ся десь далеко понад поля і млаки Великий, з широкими, розложеними крилами бусько, з довгою

[1]) дрібна, біла, пахуча конюшина.

ломакою в грубім дзюбі, зашумів низько над его головою і пропадав поволи в мрачнім просторі, а із-за горба виходила що раз виднїйше маленька стагь погонича по-при великі, рогатї сїрі воли.

*
* *

У недїлю чув Яким, що панотець кликав до себе цїлу старшину громадську, тай наговорив їм про вибори таке, що було що слухати. Аж підскакував старенький, так богато говорив, та й людям наказував про тотї якісь вибори. Люде не могли наросказувати ся, щó старенький говорив, аж уха тріщали.

— Ви сякі та такі, — казав панотець; самі не дбаете про свої права, а потому кажете, що зле мужикови на сьвітї, каете ся та чухаете у потилицю! На панів відказуете, а як прийдуть вибори, то на свого заступника вибираете пана, Поляка. Забули вже панщину, коли то мужик мусїв на пана робити, як віл, коли нїчого не мав свого, бо все було панське, давав десятину, брав буки, та гірш послїднього пса валяв ся під панськими порогами!...

Був там і син панотцїв, Никольцьо, щó вчив ся десь у високих школах, та саме тепер чогось приїхав до дому. Той ще переходив батька.

— Ви тут коренний нарід! Поляки зайшлї, а проте вони над вами панують, усе на свое навертають Нїгде нема руської правди, руського слова: у школї по польски, у судї по польски, нїгде Русинів не допускають, а в краю говорять лиш про польскі справи, якби тут Русинів не було... Русини-ж ще самі їм до того

помагають своєю байдужністю та тим, що не знають своїх прав! Якби Русини всї разом тримали ся, то Поляки-би тодї пізнали: „Чия хата, того правда, і сила, і воля“.

Се рознесло ся по цїлім селї. Звичайно той скаже одному, той другому, і цїле село гуде одною бесїдою. Яким може би був забув про вибори, але коли наслухав ся про ті різні річи, що ґазди розповідали, то скортїло і его пійти, як надійшов вівторок, на котрий скликали виборцїв.

Коло громадської канцеляриї була вже купка людей: одні стояли на дворі, другі то виходили то входили у хату. Балакано то про одно, то про друге, найбільше про ґосподарство та жида арендаря, щó велику біду зводить у селї.

Старші ґазди, що не раз вже були на виборах, побоювали ся, що їм прийде ся довго почекати на комісаря з міста. Раз було таке, що отак посходили ся, то чекали до темної ночи, і не дочекавши ся, мусїли розходити ся до дому. Тому-ж-то може сьвідомі сего люде сходили ся помало. Навіть ще і панотця не було. І на него то не раз прийшло ся людям добре почекати, але сеї річи він вже пильнував.

— Ось уже і піп іде, — казав хтось з ґаздів.

Се дїйсно був панотець, скорчений і старий, у невеличкім чорнім капелюсї, а люде вже звикли его здалека пізнавати.

— Слава Ісусу Христу! — сказав він грімким, як на свої старечі лїта, голосом, підходячи до громадян.

Ґазди поклонили ся і пустили ся по черзї цілувати панотця в руку.

— А що, ще нема комісаря? — запитав ся старенький, моргнувши штудерно одним оком, як ніби свій межи своїми, що чекають на когось для них чужого.

— Не знати, чи ще і не треба буде почекати, — відповіли ті, що стояли ближче.

Панотець пішов до канцеляриї, а за ним посунули ся старші і поважнїйші ґазди; молодші лишили ся на дворі.

— Но, що-сьте панове ґазди, урадили? — поспитав ся панотець, сїдаючи за стіл.

Ґазди насупили ся. Стало так тихо, гейби мак сіяв...

Правду сказавши, наради меж-ними нїякої не було, нї з-чим було виходити перед панотцем; тож усїх очи звернули ся на старшого брата, що від давна водив рей у цїлім селї.

То був старий чоловік, до 90 років, а вже з яких сорок рік був старшим братом; колись був він „пленїпотентом" і не одну справу заладив у селї, як нїхто не знав що робити.

Тепер, коли усї звернули на него очи, він пізнав, що єму треба вийти з своїм словом.

Але він не спішив ся, гей би ждав, чи не найшов би ся хто инчий, аби его тут заступив Він любив вимавляти ся старими лїтами та тим, що єму би вже думати про инче житє, де его Бог незадовго покличе, а не про сю землю.

Сьвяте Письмо він знав на пальцях і любив его наводити при своїх бесїдах. І тепер, пождавши, він відкашельнув і зачав словами Сьвятого Письма:

„Аз єсьм пастир добрий і душу мою полагаю за овци моя“ — тож і ми чекали на свого пастиря.

Ґаздам роз'яснїли ся лиця: слова старшого брата видали ся їм, гейби їх власними словами.

— Та се правда, — потакнув один також старий чоловік, — се правда, що вівцям без пастиря ніяково — переводячи слова євангелія на свою мову, бо таким складом, як старший брат, ніхто в селї не вмів говорити.

Панотцеві очи заблисли вдоволенєм і радістю, але рівночасно погляд его упав на чоловіка, що сидів в кутї; его хмарне лице не сходило ся з ясним поглядом присутних. Панотець перебіг очима цілу компанію, его погляд спочив майже на кождім лици окремо, гейби шукав більше хмарних лиць, котрі вже своїм видом противорічили-би словам старшого брата.

— Ви, панове ґазди, знаєте — зачав він нарештї, — що маєте вибирати виборцїв, то є таких людей, аби вибрали відтак посла. Вибирайте, кого хочете, я піду за вами: лиш вибирайте людий певних, що знають, що вони Русини, і дадуть голос на руського посла. Отже вибирайте людий незалежних, котрі-би не бояли ся ні пана, ні старости і не продавали своєї совісти за яких кілька крейцарів!...

Мимохіть усїх очи звернули ся на чоловіка, в кутї.

Що се було против війта, міг кождий догадати ся, бо при остатних виборах війт мав іти за старостою, і від того часу все щось неладно вело ся межи війтом і панотцем. Люде заворушили ся, вони знали, що панотець не хотів, аби вибирати війта на виборця, та з то-

го виходила вся біда тай закрутинїя. Панотець панотцем, але війт війтом; треба і панотця, але треба і війта. Війт був чоловік горлий і острий. Учувши отсї звернені до себе слова, він цїлий почервонів зі злости.

— Побачимо, як то буде! — сказав голосно, а рівний єго звичайно голос легко дрожав.

Панотець удав, що не чує, і вийшов з хати.

Тепер громадяне стали різко по двох боках: одні стояли за війтом, а другі за панотцем. Були і такі, щó хотїли вибирати і панотця і війта, як то кажуть, аби був і вовк ситий і коза цїла.

Тимчасом на дворі велась инча справа. Село було велике, давало аж чотирох виборцїв; тож окрім панотця і війта, треба було ще двох. Тут давав провід Іван Рибак. То був чоловік ще не старий, але по досьвіду і розумі хто знає, чи не рівняв ся старшому братови; він не знав так Сьвяте Письмо, як старший брат, але за те знав більше, що в сьвітї дїє ся. Був письменний, купував книжочки і тримав руські ґазети. Знав всїляку „поведенцію“: щó, як, і з ким говорити. Був з кілька разів виборцем, тож і тепер нїхто і не думав про те, аби єго не вибирати, хоть війт єго не любив і називав „попівським поплечником“, бо при виборах він усе держав з панотцем.

Заким громада змогла розібрати допевне, щó робити, над'їхав комісар, то вже не було часу на балаканє. Комісар спішив ся, якби єго гнало сто чортів, і майже полетїв до канцеляриї. За ним пішов панотець і вся старшина, окрім Івана і старшого брата, котрі лишили ся на дворі межи молодшими.

Присяжний червоний та перепуджений кілька разів вибігав і скликував до хати. Але тут ішло инче діло. Ходило о ще одного виборця; люде не могли зважити ся, зачали говорити то сей то той, але якось не йшло, якось не можна було так в очи говорити; сей ліпший, а сей пліхший.

Іван бачив, що се не борзо скінчить ся; тож нічого не кажучи витягнув із'за череса пачку сірників, і зачав обтирати червоні головки. Усї догадали ся до чого то йде, і всї мовчки на то пристали, дивлячись в руки Іванови. З усеї пачки він лишив лиш один сірник з головкою. і відтак пішов з ними межи люде. Хоть ніхто нічого не говорив, але кождий знав, що як витягне без головки, то без головки, аге як з головкою, то буде виборцем. Іван ходив від одного до другого, і всї витятягали по одному патичкови.

Нарештї потягнув і Яким — і єго сірник був з головкою.

Він здивований глянув навкруг себе і єму здавало ся, що на усіх лицях бачить той здив, який ним заволодїв. Деякі ґазди справдї стали собі марикувати, що лїпше було згодити ся на вільний вибір, як тягнути сірники. Се Якима вражало немило і він став випрошувати ся, що він ще молодий, що не буде знати, що́ робити, що лїпше було-би, як би вибрали когось иньшого.

Присяжний знов вибіг з хати з перепудом, що комісар спішить ся. Яким усе ще відтягав ся, але справдї не було часу, і старший брат майже наказав єму лишити ся при тім, що витягув.

— Таке вже твоє щастє, чоловіче, — сказав він; таке вже твоє має бути, то і не можеш того зрікати ся!

— Коли вже так, то так, — потакнули і другі, коли вже так випало, то най вже так буде!

По сїм слові ґазди посунули ся до хати. Комісар кидав ся і лютив ся, що так зволїкають.

Нарештї розпочало ся голосованє. Насамперед зачали від панотця. Він дав свій голос на старшого брата, Івана Рибака, та на двох перших-лїпших ґаздів, котрі єму попали ся. Потому закликали старшого брата. Він звиняв ся, що се вже не для него, що єму вже про що инче думати би. Комісаря виводило се з терплячки:

— Але тут тепер не місце на таке балаканє! Скажіть лїпше: на кого даєте голос і „баста“!

Як би то хто так із громади був відізвав ся до него, був-би за своє добре відобрав, але з панами инша справа. Тож він уже нїчого не кажучи, дав свій голос на панотця, Івана, на одного з тих ґаздів, що на них голосував панотець, і на Якима.

Коли викликали війта, він став понуривши ся, а по хвилї скнзав, що дає голос на Івана, Якима, на одного сусїда і на себе. Люде переглянули ся межи собою Самому на себе вже казати не яло ся, але видно, що він доконче хотїв, аби его вибирати. Тож коли по нїм викликали другого ґазду, він замняв ся, і дав голос на панотця, Івана, Якима і війта.

Потому йшло вже як по нитцї: всї вже на одних казали, хиба десь-не десь трафив ся

хтось, що кинув голос на кого иншого. Якимови заперло дух у грудях; спершу він вимовляв ся, а тепер дивив ся с трепетом кождому на губи і марикував на тих, що его поминали.

Коли скінчило ся голосоване і комісар прочитав тих вибраних, а між ними і его імя, то стало ему так весело, що він ніколи і не думав-би був, що така річ може ему вчинити таку радість.

Комісар зараз по тім забрав ся, бо мав переводити вибори ще в другім селї. Люде стали розходитись.

*
* *

— А щó тепер буде Якиме? — сказав панотець відходячи. Громада тримала ся твердо, тож і нам треба буде твердо тримати ся і не кинути свій голос у болото.

Від тих слів Якимови стало ще веселїйше; він був з молодших і панотець з ним нїколи не ставали на ніяку бесіду.

*
* *

Гордий і веселий, він не стямив ся, коли опер ся на своїм обістю. Жінка скликала кури на вечір, стояла перед хатою і кидала з подолка по жмінцї послїду, а її голосне накликуване чув Яким з далека.

— Але ти висидїв ся, — сказала вона, побачивши чоловіка у воротах, — я гадала, що тебе вже десь пірвало, або холера напала...

— Або щó?! — муркнув Яким, усьміхаючи ся.

— Та як: щó? тратити днину, то нічого не значить? — відповіла з гнївом жінка.

Сказавши се, вона борзенько забрала ся до хати, бо знала, що так з Якимом не все можна було жартувати. Яким ступав за нею слїдом і вона вже побоювала ся, чи не надто проговорила ся.

Коли він скинув капелюх і сердак, жінка глянула на него з-під ока, і здивувала ся, побачивши, що він так само веселий, як і передше.

— Знаєш щó, жінко? — сказав чоловік, гейби і не чув того, щó вона єму недавно цьвіркотїла; — знаєш що? мене вибрали виборцем!

— Виборцем? — повторила Якимиха, ще більше здивована. Щó се таке? виборцем?

— Таким як перед трьома роками був вибраний війт і Іван. Знаєш?

— Не знаю, — відповіла жінка. Щó се: війт, чи присяжний?

— О-о! вона вже війтихою хотїла-би бути! — реготав ся на все горло чоловік.

— Та хто тебе там вибрав?

— Но, говори з нев! Дурне дурним; та хто би — громада!

Вона здвигнула плечима, чим вибрали її чоловіка — вона не знала, але зміркувала, що все якимсь старшим. Цїла громада вибирала і вибрала її чоловіка; то вона вже і забула, що сердила ся за страчену днину.

— Може і справдї ще єго колись і війтом виберуть! а се так гарно бути війтихою в селї! — думала вона.

* * *

Другої днини веселість Якима стала потахати, а натомість проколювали ся журливі питаня.

— А щó тепер буде? щó тепер робити? — запитував він себе мимохіть, і неспокійні думки порушували єго ум. І він тепер справді начав жалувати, що приймив ся до того вибору. Не знати нá-що і заким треба давати голос, а може і підписувати ся; то чи не ліпше може було-би сидїти в хатї, робити свою роботу, як іти на якісь вибори?

Чим більше про се думав, тим журливійші ставали єго думки. Він уже міркував, чи не можна би якось того зречи ся і цїлої біди відпекати ся.

Але коли став про ті свої сумніви говорити жінці, то вона розвела єго голову.

— Громада тебе вибрала, то нема що і зрікати ся. Шó будуть другі робити, то будеш і ти. „Куди голка, туди і нитка“.

— Добре кажеш, жінко; треба буде піти порадити ся попа, або війта; щó будуть другі робити, то зроблю і я.

*
* *

Але поки Яким спроміг ся розібрати у своїй голові, де і до кого передше йти, прийшов до него Іван.

— От, я дурно й журив ся, — подумав Яким; а дїло само собою складає ся.

Стало на панотци, бо Іван прийшов, аби Яким ішов з ним до панотця, а тим разом уже порадять ся. Яким власне кінчив робити граблї до грядок для жінки, на котрі чекала вже скопана грядка.

Коли Іван прийшов і узяв з собою Якима, жінці стало маркотро: се вже і війтихою не варта бути, як робота має стояти, а ґаздівство упадати!...

— Чоловік може розволочитися, — се і так буває. Колись-то стратив днину, а тепер знов пішов і грабель не докінчив! Аби-м мала хоть чим грядку заволочити! Хиба піду до сусїди граблїв позичити? До попа далеко, тай ще там забавлять ся і грядки позасихають. Може би було лїпше, як би був того скинув ся, а вона, дурна, сама єго порадила! Коби хоть знати чим єго вибрали, тай на яке?

Ненадійно щаслива думка прийшла їй до голови. Їй прийшло на гадку піти до Іванихи, про все розпитати тай розвідати ся. Кажуть, що її чоловік вже раз був там якимось виборцем, тим, чим тепер вибрали Якима, то й Іваниха буде знати, щó то таке, та чи се добре, що їх чоловіків повибирали?

Як погадала, так і зробила. Взяла новий кожух, завязала велику шанїнову хустку, замкнула хату і пішла.

Іваниха була то жінка гонорна, великого роду. Якимиха ще була дітваком, як вона віддавала ся, то і рада була нагоді, що може з нею близше зійти ся.

— О! десь медвідь у лїсї згиб! Треба-би попелу взяти та слїди посипати, — приповідала Іваниха, побачивши Якимиху.

Якимиха поцїлувала Іванину в руку, а та її в голову.

— Просимо сїдати, — сказала Іваниха, прибираючи лавицю. Росповідайте де що нового чувати?

— Нема нїчого нового, усе старе.

— То кажіть, щó доброго робите?

— А щóж роблю? що лекше, — відповіла Якимиха жартуючи.

— Та щó найлекше? хиба спати, — каже і собі жартом Іваниха.

Жінки засьміяли ся.

— Дай Боже жартувати, коби не хорувати, завважала Іваниха. Ох! борони Боже від слабости, як Максимиха Іванишина: пів року хорувала, тай вчера умерла. Буде колись якась збиткувати ся над єї дітьми, тай вимавляти, що наробила ся на чужі діти. Не дай, Господи, лиш діти сиротами лишати!...

— А вашого нема дома? — запитала нирешті ніби нехотячи Якимиха.

— Та дé є? нема; десь пішов до попа; та ваш, бачу, мав з ним піти?

— Таже мав ми сегодня граблї докінчити, бо не маю чим заволочити грядки, а він взяв ся та й пішов.

Іваниха покрутила головою.

— А моє не таке? гадав сегодня бульбу садити, коли прийшов піддячий: ходїть тай ходїть до попа.

Якимиха рада була, що звела бесїду, на щó хотїла, та помаленьки стала розпитувати Іванину, чим то вибрали їх чоловіків, та на що?

— Ви вже, Іваниху, в тім були, та знаєте; а я лиш то знаю, що мого чоловіка від роботи відривають.

— Та правда Відки-ж ви то можете знати, Якимишко? І я би не знала, якби мого чоловіка раз-у-раз до усего не вибирали·

— Та то я і кажу: піду до Іванихи поспитати ся; вони вже в тім були і знають.

— Спершу я собі гадала, Якимишко — казала Іваниха — що то вибрали мого чоловіка на те, аби стягав податки, тай таки сварилам

са з ним, бо боялам ся людських проклонів; але потому довідалам ся, що то цісар скликає на якусь велику раду. Іван казав, що на ні однім ярмарку, ні на відпусті не видів тілько панів та та попів, що тогди у місті, як на тоту раду збирали ся. А жидів то вже тьма-тьменна!

— І цісар там був? — запитала Якимиха.

— Не знаю, але відай не був; мав десь бути у иньшім місті. Іван лиш росповідав, що пани з мужиками так водили ся, гейби своя рівня. Наш піп з Іваном водив ся попід боки, та інакше єго не називав, лиш: куме Іване. Тілько війт був щось змикитив, а відтак піп і казав Іванови: коби такі всі, Іване, як ви, то ми не такі-би були бідні, як тепер

Іваниха ще довго розповідала, що пани і жиди ходили за Іваном гурмою та все просили, аби на них давав голос, що аж палицею мусів обганяти ся, а одного жида таки добре потягнув.

Якимисї аж у голові шуміло від всего, що їй наговорила Іваниха, та хоть від сего не стало їй яснїйше, то все таки їй здавало ся, що богато довідала ся.

*
* *

Тимчасом Яким був з Іваном у панотця на нараді Все, що Яким чув від других, тепер переслухував своїми ухами.

— Щоби то за силу мали Русини, коби усї разом тримали ся, коби не мужики, що не знають свого права, не розуміють цісарського закону!

А син гейби з книжки читав: „Кілько то Русинів під нашим, а кілько під московським

царем!“, — і аж поломінь ішла єму з очей, коли став вираховувати, що на кількадесять тих, що йдуть до тої великої ради, допихає ся ледви кілька Русинів.

„А то все тому, що нарід не просьвічений і такий темний, що вже відай такого темного на цілім сьвіті нема, та через те вся біда межи людьми; через се Русин бідний і понижений!

Яким гейби зі сну будив ся. Він знав, що мужики темні і неучені, але аж лячно єму ставало, коли узнав, що вони таки зовсїм дурні, та через те уся біда на сьвітї. Ще дивнїйше єму робило ся; коли Іван і собі став говорити, що нарід темний, що не знає, хто єго ворог, а хто приятель, хто єго на добру, а хто на злу дорогу навертає.

Яким уже рад був зробити усе, що вони хотїли, аби лиш не брати усего зла на свою темну мужицьку совість...

Стало на тім, що треба давати голос на якогось пана зі Львова, чоловіка ученого, доброго Русина, що́ буде вже знати, коли і як обізвати ся за руським народом.

Але коли сказали єго іма і прізвище, Якимови якось язик не складав ся і він не міг добре вимовити, Та Іван пообіцяв, що єго вже вивчить, бо він вже раз на того пана голосував: треба лиш, аби Яким усюди Івана тримав ся.

* * *

— А що він казав? — питала Якимиха, коли Яким вернув ся до дому.

— Ти би все хотїла знати! Будемо вибирати свого посла, одного пана зі Львова. Знаєш, що то посол?

— Та на́-що єго, того посла? запитала Якимиха.

— На́-що! аби ставав за народом, аби за свій нарід упоминав ся. Вже досить над нами напанували са чужі тай назбиткували ся!... Тепер і нам треба свого чоловіка!

— Та бо ти кажеш, що то якийсь пан!

— Та що́ з того, що пан, коли добрий Русин!

— Або то пан може бути Русином? — спитала цікаво Якимиха.

— От туди! Як-би не міг бути, то-би не був.

Якимиха здвигнула плечима Яким їй того не поясняв, та єму самому ледво що зоріло; але де то против бабської голови,

Яким лиш чекав тої днини, коли закличуть у місто, аби віддати свій голос, там де треба, та лиш повторяв імя і прізвище того пана, аби не забути та не стати сьміхом.

Так як позавтра мав уже йти, аж дивить ся: йде до него війт і секвестратор. Яким здумів ся. І податки заплатив, і грошей у нікого не зичив!... Що́ вони від него хочуть? Війт якби угадав Якимові гадки, та й від разу так і каже:

— Що́ гадаєте, Якиме, чого ми до вас прийшли?

— Та вже буду чути, як скажете, — відповів Яким. Прошу, будьте ласкаві до хати!

Якимиха, побачивши гостей, кинула ся по хатї, постирала лавицю і попросила сїдати. Гостї посїдали, а Якимиха стала тихенько коло печи і підперши бороду рукою чекала, що́ з того вийде. Секвестратор розпер ся на лавици і почав робити ціґаро.

— А щó, таки не догадаєте ся? — сказав війт до Якима.

Яким може вже і догадував ся, але нащó єму було то казати; нехай кажуть самі, коли прийшли.

— А щó, були-сте оногди з Іваном у попа?

Якимови стало ніяково, але відпирати ся не було як; видко, що війт про се знав.

— А щó там, богато говорили-сте доброго? — запитав війт полїтично.

— От, як говорить ся: усяке і добре і зле, — відповів Яким, викручуючи ся.

— А кого він там казав вибирати? спитав просто секвестратор, не добираючи слів.

Якимови стало знову нїяково — він замняв ся; єму не хотїло ся просто відповісти, хоть бачив, що нема що крутити: бо коли вони знають, що він там був, то і ледви не знають, щó говорило ся?

— Та якогось пана зі Львова! — сказав по хвили не твердим голосом.

Секвестратор засьміяв ся, і махнув згірдно рукою.

— А ви єго знаєте? — запитав він споглядаючи на Якима з-під ока.

— Та відки знаю? — відповів Яким уже сьміливійше; але піп казав, аби єго вибирати, бо він буде за народом стояти.

Секвестратор ще дужче засьміяв ся. Сей сьміх перейняв Якима дрощем, і він пожалував, що від разу сказав правду. Секвестратор уводно сьміяв ся:

— Піп казав, піп казав! Може-би я ще щось лїпшого сказав, як піп, коби-сте хотїли мене слухати! Але пана Ківковецького не казав вам вибирати, неправда?

— Та бо він, бачу, не наш, не Русин?

— Еге! та бо я, бачу, що ваш піп вже вас добре „підрехтував“!

— Підрехтував, не підрехтував, — відповів трохи сердито Яким: але се вже правда, що ліпший свій, як чужий!

Війт споглянув на якима довгим, проникаючим поглядом. В хаті стало тихо... Якима той погляд немов-би трохи збентежив, хоть він і сам не знав, чому.

— Яке їхало, таке здибало! — сказав війт поволи, не спускаючи очей з Якима. Яке їхало, таке здибало! — розумієте Якиме? Пан зі Львова, чи пан з Ківковець, скажіть самі, чи се не все одно? Пан паном, а мужик мужиком! Від панської ради мужикови лекше не буде. Кождий тягне на своє: панський верх та й панська правда. Пани та попи знають своє, а мужики своє. Не вгадав-би той, хто думав-би, що я бим дав ся кому будь перевести, як-бим видїв, який пожиток для мужика. О! не з таких я, нехай собі піп каже, що хоче на мене!

— Ви вірите попам? — зачав знов секвестратор своїм тоненьким шепотливим голосом. Не досить ще людей луплять, здирають, та ще їх баламутять? От колись-то, не казали люде, що ваш піп взяв за похорон остатну овечку! Здирають з мужиків послїдне, та ще накидають ся їм за опікунів, нїби вони так за них дбають!

— Се ми і самі знаємо, — перебив війт поважно! про се ви і не маєте щó нам казати. О, знаємо: не заплати — не рушить ся з хати, хоть у церкві говорить про боже і людське милосердіє! Але знаємо також щó і пани! Ще не обсохло наше тїло від крови! Памятаємо

щѐ їх буки і гарапники: а коли минули ся мандатори та атамани, то лишили ся ще økономи, польові та побережники! Колись то у дворі, мало не вбили хлопця мого сусїди, що пас на зарінках, хоть ті зарінки були колись наші громадські. Але чи то лиш у нас так дїє ся? Усюди до панів поприлипали наші лїси, луги та пасовиска! Анї від попів, анї від панів нема нам чого надїяти ся: нам слухати-би волї нашого найясьнїйшого монарха, та від него чекати полекшіня; він лиш нам може полекшіне дати, а від панів та від попів, як кажу, нема чого сподївати ся! Кожда рука собі крива... Нехай вона буде собі крива і у мужика!

При тих словах секвестратор помацав ся по кишенях. Війт урвав бесїду і оглянув ся по хатї. З єго слів та погляду можна було зміркувати, що він хоче щось більше казати, лише здержує ся.

— Нехай вона буде і у мужика крива! — повторив поважно. Тут знов оглянув ся навкруг себе:

— Сказало-би ся щось більше, — доповів він кашельнувши, та за багато нас сут е.

— Жінко, йди з хати! — сказав Яким.

Якимиха вийшла з хати, але стала під двері, та й нахилила ухо. Війт гововив далї:

— Наша така річ: пан секвестратор дадуть вам гроші, ви голосуйте на Ківковецького пана та й конець. А я вам кажу, Якиме та й забожу ся на усе в сьвіті, — тут війт ударив ся так сильно в груди, що аж у нім щось тевкнуло, — що більше користи мужикови з тих всїх комедій певно нема, вірте менї!

Секвестратор виняв десятку і поклав на стіл. Десятка була ще цїлком нова: сьвіжа синя фарба аж хапала за очи.

— Сховайте, сховайте се для себе! — сказав Яким, відвертаючи ся від принадного папірця.

— Хі, хі, хі! зашумів секвестратор, як у ночи сова, хапаючи ухом не конче твердий голос Якима. Щó то робити комедії, пане виборець? Кажу-вам: беріть гроші та й тихо сидіть, і все буде добре! Не викидайте дурно грошей зі своєї хати, коли самі лїзуть у руки. Кажу вам: беріть, тай давайте голос на Ківковецького пана, а кінці у воду. Ліпше тиць як ниць! Добре війт кажуть: від панської ради мужикови лекше не буде; боїте ся попа, чи що?

Якимови, щó знав як війт усе говорив, аби не боятись попа, та й як тим сам величав ся, що не боїть ся єго, зробило ся стидно, що секвестратор при війтї на се натякнув. Він заперечив голосно, що попа не боїть ся, що піп має свій розум, а він свій, що попови до престола, а не до него. Секвестатор узяв зі стола десятку і штуркнув Якимови в руки:

Значить ся: берете гроші і голосуєте на Ківковецького пана...

Яким стояв нерішучий, але грошей не узяв.

Бистрий погляд війта спостеріг сю нерішучість Якима; він узяв десятку з рук секвестратора і поклав назад на стіл.

— Гроші лишіть; не пропадуть! сказав війт. А ви, Якиме, роздумуйте собі: нагадаєте ся, то возьмете, а розгадаєте ся, віднесете менї назад. А за гроші вже я вам ручу, — сказав обертаючи ся до секвестратора.

* *
*

Коли Яким відпроваджував гості за ворота, Якимиха скоренько вбігла до хати. Десятка

лежала в тім місци, як її лишили. Вона вже простерла руку, аби її взяти та сховати до скрині, але побоювала ся Якима.

— Почекаю, — подумала: але десятку з рук не пущу. Добре війт казав: нехай пани раду радять, а мужикови добре що-то; а війт розумний чоловік, може розумнійший від Івана, бо інакше не був-би війтом у селї, хоть і не тримає з попом.

Коли Яким увійшов до хати, вона відразу накинула ся на него:

— А що, возьмеш гроші? Хіба бись дурний був, аби-сь не брав; буде чим податок заплатити, або ще пятка, то вже і кожух буде!

— Яким мовчав задуманий, а жінка все цорала:

— Чому не брати, як дають? Се не крадена річ! Нїхто розбоєм не ходив! Люде просять, аби брати гроші, а він, дурний, ще надумує ся!

Заохочена своїми власними словами Якимиха, витягнула зі скринї платину, аби сховати гроші, але чоловік мовчки відвернув її руку, взяв гроші, тай запхав у черес.

*
* *

У три дни потому виборцї вибирали ся в місто на вибори. Іван не знав про заходи війта і секвестратора коло Якима, бо анї війт анї секвестратор до него не заходили. Але він чув десь у селї, що війт вибирає ся з Якимом одною фірою.

— Се вже щось недобре, — подумав Іван; треба піти тай допевне довідати ся; їзда з війтом не конче добра!

Іван не довго надумуючи ся пішов до Якима, нїби то також задля їзди; хотїв его за-

просити, аби з ним їхав, а властиво довідати ся, чи він дїйсно уже з війтом умовив ся. Яким нїчого перед тим з війтом про се не говорив, і не знав, як міг війт казати, що він з ним поїде:

— Но, поїдете з нами, — казав Іван. Я їду з попом, можемо взяти другу фіру, бо і панич з нами поїде: він, бачите, до того цікавий!

Яким став не свій. Єму якось встидно стало перед Іваном: не знав, що казати і як відкрутити ся. Рад-би був поїхати з ними, а тут щось гей-би єго здержувало, гей-би єго вязало, а він не міг з того розвязати ся. Він турботно почухав ся у голову і поправив на собі черес, котрий єму чогось тяжів, ановенька дана секвестратором десятка зашелевила ся гейби червак у спорохнявілім зубі. Він не знав, що робити? Єму хотїло ся найперше збути ся Івана. То він вимовив ся, що вже поїде своєю фірою, бо жінка має якусь потребу в місто; та й на колесо вдало би ся обруч набити, бо сего вже ніяк не зробить циган у селї, а хоть-би зробив, то не так делїкатно, як у містї.

Іван щось поміркував. Він уже добре догадував ся, куди тото йде, та й сам зачав бесїду, що Кіцковецького пана хочуть вибирати Поляки, а Русини — пана зі Львова. Яким стояв як на вуглях.

— А що? памятаєте, як називає ся той пан, що єго маємо вибирати?

Яким голосно сказав єго імя і прізвище. Іван глянув на него боком.

— Но, то їдете з нами?

— Нї, не їду; дяковать, поїду своєю фірою.

Іван, нїчого вже більше не кажучи, пішов.

Яким справді загадав їхати своєю фірою, та вибрати ся так раненько, аби війт не захопив єго дома. Не хотїло ся єму їхати з війтом, аби се бачив Іван; а як війтови буде єго треба, то і там єго найде. Яким виїхав лише з наймитом, аби в містї мав на кого фіру лишити. Жінка не їхала, бо не було чого, хоть і не від того була-би, та вона знала, що Яким лиш так на неї перед Іваном збаг.

Коли Яким виїхав із села, подибав на дорозї богато людей: усе по два три і більше на фірах. Се були виборцї з сусїдних сїл.

— От і вибрав ся я сам оден, — подумав собі Яким, — як дурак; ніби такий, що з ним уже ніхто не хоче приставати... — Яким пожалував, що вже врештї не почекав на війта. Може се і справдї він по него повертав?

Чим далї їхав Яким, тим більше подибував панські і попівські повози та брички, жидівські візки, та довгі, ґосподарські вози. Чим близче було міста, тим маркотнїйше єму ставало! Він оглядав ся по дорозї, чи не можнаби до кого прилучити ся; але нікого такого не надибував.

*
* *

У містї, Боже милий, кого там не було! Людей тьма-тьменна, усї пани, панотцї та й писарі з сусїдних сел. А жидів уже, як тих тарганів! А усї крутили ся та бігали, як посолені. Яким примістив безпечно конї тай зачав оглядати ся за війтом. Тут подибав ся він з чоловіком, також виробцем із другого села та й став роспитувати ся про війта, чи сей єго де не бачив?

— Ні, каже виборець; я не бачив, але ходім, може найдемо.

Іно-що поступили ся, причепив ся до них жидок із найбільшого заїзду у місті

— Кланяю ся панам виборцям! — говорив жид, потрясаючи шапкою у воздусі.

Виборці йшли не оглядаючи ся. Жид не не відступав ся. Він захвалював свої ковбаси, студенець та бохонці.

— Іди до лиха! — муркнув Яким. Як схочу їсти, то і без тебе попоїм!

— А на що вам, пане виборець, іти десь тай купувати, коли у мене все можна мати за дурно?!

— Ха, ха, ха! — засьміяли ся виборці. За дурно даш, але гроші возьмеш? Правда?

— Чому гроші? каже жидок Як кажу — ні, то ні

Жид підійшов блисше і понизив голос.

— Чому гроші? Як пан з Ківковець буде послом, то будуть гроші, ковбаси і бохонці за дурно, розумієте?

— Щезай, проклята жидово! — гукнуло щось над їх головами, гейби з гармат вистрілило. Ти будеш людей баламутити? Юда продав Христа, а ти єго син вірний, ведеш людей на зраду!

Яким побачив Маландевича. Се був міський чоловік, найбогатший з усіх міщанів; мав велику славу і поважане на цілий округ. Жидів не любив на перехід і всюди, де лиш заводили тверезість, там він перший був і йшов на переді з хрестом Жид змішав ся.

— Пане Маландевич, пане Маландевич! — бовкотів невиразно, низько кланяючи ся.

— Мовчи, пся...

Маландевич не скінчив, бо надбігли два молоденькі панотці котрі взяли его на бік і стали щось по-тихо говорити. Жид пропав, гейби крізь землю провалив ся.

* * *

Перед радою повітовою, де мали відбувати ся вибори, було так глітно, що годї було перепхати ся, а голови людські подавали ся, гейби филї в ставу, гойдані вітром Далї трохи порідше стояли люде купами і вели всїлякі розмови.

Яким зачув знакомий голос, що доходив здалека. Голос то підносив ся, то знижав ся, часом гудів гей-би хтось говорив у порожну бочку, то притихав і слова плили тихо, спокійно, як шепіт води мілкого потока. Яким оглянув ся. Се був панотців панич. Він переходив від купи до купи людей, просив і заклинав, аби пошанували самі себе, аби показали, що вони люде, ґазди, Русини, аби не давали ся на підмову, не зводили ся обіцянками, не запродували своїх голосів!

Тримайте ся, братя! говорив він палко. Ваша доля у ваших руках, від вас залежить доля Руси.

Голос его перервав ся. Він палкими очима споглядав на купи народа і читав з їх лиць силу свого слова.

Яким не міг винести того погляду і спустив в низ очи. Заморочений гуком голосів і новими вражінями червак сильно завертів ся десь під самим серцем і викликав протяжний довгий біль. Погляд молодого чоловіка мішав его і прибивав до місця, а коли він знов підніс очи і споглянув навкруг себе, намість па-

нича побачив гидке лице секвестратора. Секвестратор був умучений, як косар в полудне, а піт горохом ляв ся єму з чола. Він перепхав ся через купи людей, отер ся майже о Якима і пішов далї. Яким оглянув ся і побачив високу піку і чако жандарма. Секвестратор щось єму шептав на ухо. Жандарм подивив ся на всї боки. Нарештї їх погляди оперли ся о кількох людей, відки Якимови здавало ся, що чує голос панича Никольця.

* * *

Іван ішов з двома людьми і голосно говорив:

— Тьфу! до чорта, — сказав високий чоловік. Оден сюди, другий туди! Лоточать, що аж голова тріскає! Чоловік вже врештї не знає, щó робити!

— Та на те є розум, каже Іван, аби чололовік знав, щó р бити.

— Розум розумом, але в такій крутнї і розум не поможе. Говорять: свій, свій, а кажуть вибирати пана!

— Та бо ви не розуміете, о що тут іде! Тут не йде о те, чи він пан чи мужик, але о те, щоКівковецький пан — Поляк, а зі Львова — Русин.

— А щó нам з того за користь?

— Які ви дивні! Подумайте самі: Як ви процесуєте ся тай не можете самі на термін стати, то кому ви даєте „пленіпотенцію“? Тому, з ким процесуєте ся? Чи тому, хто вас боронить? А з ким ми найбільше напроцесували ся, як не з польськими панами? Де подїли ся наші лїси і пасовиска? Право мужицьке усюди пропадає, бо він темний, непросьвічений. Лиш одні попи

та пани Русини, щó за нами вступають ся! Скажім-же тепер, — говорив Іван далі: Скажи сам чоловіче: Якби ти мав за собою право, чи треба би тобі сьвідків підкуплювати?

Якимови кров ударила до лиця. Маленький звитий в четверо папірчик засичав, а виразьні, круглі нумера засьвітили, як очи гадюки.

*
* *

Роспочали ся вибори. Майже при самих дверех ради повітової стояв панич Никольцьо і кождому виборцеви, щó переходив коло него, додавав сьмілости і відваги. Якима хтось сильно потрутив. Се був той сам жандарм, щó говорив з секвестратором.

— Арештую вас в імя права! — сказав він до панича випростувавши ся як сьвічка.

— Кого? Мене? За що? — запитав змішаним голосом панич.

Єго бліде лице ще більше поблїдло, а очи блиснули гнївом. — Ви, мене? За що? — крикнув він знов з усеї сили. За те, що я говорю людям те, що вони самі повинні знати? Чому не арештуєте тих, щó їх на зле зводять, грішми підплачують?!

А як єго вже брали, він відвернув ся і ще раз сказав: „Люде тримайте ся“!

Єго голос звучав дивно, і при ободрюючих словах чути було другий звук: „Усе, усе пропало“!

Межи людьми зробив ся пополох. Якимови немов би ножем потягнуло по тїлї. Він остовпів. Єму здавало ся, що кождий дивив ся на него, показував пальцем, що се він той збаламучений, підплачений негідник.

— А що́, Якиме, за ким будете голосувати? запитав ся его ненадійно війт із-за плечей.

Яким оглянув ся, але не сказав анії слова.

— Но ходім! Уже час! — сказав війт і пішов наперед.

Яким пішов за ним, аби не стояти на місци. Але в души его виколювала ся иньша певна незмінна думка, збути ся тяжкого ворога, що́ вертів мозок, прошибав душу і палив грудь.

В его голові все перемішувало ся, у висках стукало, в ухах дзвонило, а гадка крутила ся, перла ся, гейби запертий дим у комині. Одно було ясне: збути ся яким небудь способом клятих грошей, що палили розжареним вуглем, шпигали розжареним зелїзом.

Піт виступив на его чоло, а серце товкло ся каменем. Він дивив ся на присутних, бачив кожде лице, кожде порушене, але чому то так все було, чому не так усї заховували ся — він не знав, а в тім єму се було байдуже, его займала одна думка і вся здрігала ся відразою.

— Яким Мачук! — закликав той сам голос із середини, що́ викликував других перед ним.

Яким вийшов на середину і став перед столом, за котрим сиділа комісия.

— На кого даєте голос? — сказав грубий підсадкуватий панок.

Яким мовчав.

— На кого голосуєте? — спитав панок нетерпеливо.

Яким мовчав, сопів, тряс ся цїлим тїлом аж руки у него тремтїли: він витягнув гроші і поклав на стіл.

Пани при комісиї зжахнули ся.

— Що́ се? — запитав панок підскочивши.

Якимови гейби камінь спав із серця.

Він промовив чистим, грімким голосом:

— Мінї дали сї гроші, але я їх не хочу, кладу тут перед цілою комісиєю, а голос даю на руського посла! — і вимовив імя і прізвище пана зі Львова.

В сали настав приглушений, довгий шум...

— Славно! Славно! — відозвало ся кілька голосів.

Староста почервовів як бурак

— В сали аґітувати не вільно — крикнув він зі злостію, бо інакше скажу випровадити!

* * *

Голосоване тревало вже не довго. Порахували голоси — двайцять голосів руських більше.

При комісиї зачали ся острі переговори. Відкинено кілька голосів, де імя чи прізвище було зле вимовлене, але все таки в користь Русинів виходила надвижка. Ніякі викрути приятелів Ківковецького пана не помагали, все було в найбільшім порядку.

Всї, що нетерпеливо ждали кінця виборів, змішали ся тепер з виборцями. Гамір і веселість змагали ся. Кождий рад був знати про найменшу подробицю: тож кождий осібно і усї разом голосно росповідали про недавно пережиті хвилї.

На телеґрафі не могли собі дати ради, а весела вість летїла сьвітами.

Жиди гейби скажені зачали кричати: Vivat! а межи ними могли виборцї бачити тих, що ще не давно бігали за Ківковецьким паном тай запрашали на студенець тай ковбаси.

Яким чув, що єго імя переходило з уст до уст.

— Де він? Як називає ся? Відки? — допитували ся з усїх боків, а деякі витягали папір і записували.

— Се мій парафіянин, — сказав гордо старенький панотець, підпровадивши до Якима кількох своїх товаришів і молодих панів.

Панотцї і панове стали Якимови віншувати, а декотрі й цїлували ся. Одному аж сльози крутили ся в очах, коли він стискав Якимову руку і говорив:

— Коли вже таких маємо селян, то Русь не пропаде, але пропадуть її вороги, бо нарід приходить до пізнаня, чим він є і чим повинен бути!

Яким не міг опамятати ся. Єго брало диво, він споглядав на себе немов на яку загадку. Щó се мало бути за пізнанє, про котре єму говорили, він не розумів; чув лише, що в нїм відзивало ся якесь незвістне віщованє, якийсь незнаний доси голос....

— Чого всї ті люде так побивають ся, чого борють ся, плачуть? Чи в тім не ховає ся щось більше, як він доси добачив? Чи не криє ся більша сила, що всїх тих людей переймає одною душею, що і в нїм обудила немов нове житє? Але тоті всї чувства перемагала радість, несказане глубоке вдоволенє.

Він вернув до дому як пяний, хоть горівки і до рота не брав.

Жінка вже не могла діждати ся. — Щó Яким зробить із грішми? — палило її нетерплячкою від кількох днів. Та коли вчула, що він гроші віддав, розсердила ся.

— От і розумне зробив! — сказала гнївно Люде раді-би, коби відки гроші роздобути, а він мав, та кинув чортови в зуби!

— Ей, жінко, дай спокій! — сказав Яким, стягнувши брови Ти того не знаєш і не розумієш, то і не мішай ся! То не добрі були гроші....

Жінка втихомирила ся. Злих грошей вона не хотіла. Кажуть, що крадене в десятеро відпаде, а злий гріш, не дай Боже, міг би звести на вінащо і ціле ґаздівство.

*
* *

Коли Яким другої днини рано збудив ся, то перша думка була: піти до панотця і спитати ся за панича Никольцьа. Але се було ще трохи за рано; ледви що зоріло, а темні сумраки ще не зовсім прояснили ся.

Він вийшов на двір. Вітер, що від неділї усе зривав ся зі сходом сонця і перешкаджав сіяти, утих і можна було надіяти ся, що коли вже не було єго зранку, то не буде і через день, або хоть до полудня.

Вчерашний день пішов для ґаздівства марно — треба було то надолужити. Він закликав жінку і обоє взяли ся скоренько до роботи.

Вже сонце підбігло в гору, коли Яким виїжджав фірою з обійстя. На возї лежав мішок з насїнєм, а поверх драбини була привязана зелїзна борона. Дорога вела попід попівство. Яким кивнув на хлопця, аби їхав у поле а сам вступив до нанотця. Майже на самім порозї здибав ся з паничем. Він тримав в одній руцї ґазету, а в другій капелюх.

— А добре, що ви тут, — сказав, побачивши Якима. Я що йно хотів іти до вас прочитати, що пишуть ґазети. Слухайте!

Яким слухав і своїм ухам не вірив, які то там діяли ся вад'ужитя, та все те побороли чесні виборці, що з малими виємками стояли як оден муж. Деякі були названі по імени, а між першими стояло і імя Якима, яко непоборимого борця, що прилюдно завстидав ворогів і кинув їм в лице підкупним грошем.

Яким не знав, де очи діти, а сьвіт ішов перед ним кругом. Ледви пригадав собі, чого прийшов і зміг роспитати ся, що се і як діяло ся з паничем.

Рачо коли чистив збіже, був вже зовсім спокійний, а тепер знов розгоріла ся в нім кров. Занятий розбурханими думками, він і не стямив ся, коли станув на поли.

Він ще не давно нікому незвістний чоловік, окрім свого села, сегодня став голосний на цілий сьвіт! Про него пишуть, говорять, хвалять єго за чесний і добрий поступок!

Єму аж лячно робило ся, коли він нагадав ті непевні та темні хвилї, коли то єго думки хилили ся на всї боки. коли не знав, що робити і був-би може скорше зробив противно.

*
* *

Та не лиш єго імя виринуло з тихого закутка, але в єго души вийшла така сама зміна — він ніби прочув, провидів Він пізнав, що та земля, по котрій він ходить, на котрій від діда-прадіда стоїть єго хата, ті зелені ниви, гори, долини, та ріля на котру він кидає зерно, все те — одна велика руська земля!

А він, її правий властитель, коренний ґазда, він має про неї дбати, упоминати ся о її права!

* * *

Сонце прикрите тоненькою хмаркою, кидало обічне, тепле проміне. Могучі весняні сили росли, потужніли. Усюди кипіло житєм і працею, усюди щось рухало ся, бреніло по зілю траві і водах. Земля роспарила ся; з сьвіжої ріллї росходив ся якийсь дивний запах, запах добре звістний Якимови.

Яким здрігнув ся. Се був запах мужицької кервавиці і поту. Сей запах перемагав усї иньші розворушені думки і давним правом пановання запитував, чи той вибраний Якима голосом пан зі Львова обітре той кревавий піт з мужицького чола, чи зменшить податки і дачки, чи верне право до затраченої землї, зарінків, лїсів, і пасовиск?

Яким опустив голову і задумав ся...

Єго уста дивно зложили, ся і він вимовив стиха: н е — з н а — т и!...



ЗАДЛЯ КУСНИКА ХЛЇБА.

Вміла мати брови дати,
Карі оченята,
Та не вміла на сім сьвітї
Щастя-долї дати.
А без долї біле личко
Як квітка на полї:
Гойда' вітер, пече сонце,
Рве всякий по волї.

Шевченко.

Місяць поволи виходив із-за гори і ярко осьвітив село Березівку.

Село лежало в долинї на похилій рівнинї, через котру перебігав невеличкий, місцями тихий, місцями рвучий потік. По обох боках потока порозкладали ся низенькі, курні, соломою криті мужицькі хати, звернені до него своїми білими стїнами і огорожені плотом з вербового прутя. Плоти були по більшій части з нерівного кіля, помежи котрі мішали ся нераз грубі головаті верби. Коло кождої хати стояла десь з боку причіплена якась шіпка, кошничка або хлївець, і сям-там зеленїли густі, збиті в купу садки.

Від полудня перед вікнами знимали ся три горби, як ті в народній пісни три сиві зазулї, а за ними тягла ся густа хаща.

На однім із тих горбів стояло, з добрими господарськими будинками, попівство, на другім церков, а на третім, найвисшім, обкопанім грубим валом, з помежи дерев і корчів видко було хрести і хрестики, то більші то менші, то ще біленькі — недавно прибулі гості. А понад ними всїма знимав ся високий, дубовий хрест із широко розпростертими раменами, немов підносив руку до неба і просив о супокій для тих, що коло него лежали.

З одної в рядї хати, котра лиш тим ріжнила ся від своїх товаришок, що біліла ся над усї, якби перебрана на яке сьвято, коли другі лишили ся в буденнім убраню, тихенько відчинили ся двері. Вийшла молода висока жіноча постать і стала перед порогом. Її блїде лице видало ся ще блїдїще при блїдо-дрожаїім сьвітлї місяця, а великі чорні очи дивили ся якось сумно перед себе. Вона пройшла як тінь поперед вікна, і сїла на лавочку під старою грушею тай опустила безсильно руки.

Навкруги ставало що-раз тихїще, лише здалека перегавкували ся собаки, лилики тихим летом шарили в повітрю, і десь закричав пугач, або часом затріщав пліт і жвавий парубчак, що йшов до своєї любки, засьпівав:

Ой любив я дївчиноньку, а дївчина мене:
Не хотїли старі дати дївчину за мене...

Дївчина глянула доокола. Місяць чарівним блеском мрів зо дна води; бляшана баня церкви сияла якби золотом, а довга тїнь хреста ломила ся на корчах і падала на дорогу.

— О Боже! прошептала дївчина, гірко зітхнувши: який усюди супокій, яка тишина, а тут у моїм біднім серци така буря, така безодня темна, туга незмірима!...

I.

Хоть то була пізна година, а на попівстві ще сьвітило ся: видно — були гості, і аж тепер від'їздили, бо задудніло на подвірю від кінських копит і коліс візка, а туркіт іще довго чути було по дорозї.

По часї скрипнула брама і сьвітло почало погасати, — лише в однім віконци блискотїло воно довше, але за хвильку і там погасло.

Той кутик з одним вікном наша блїдолиця дївчина знала над усї. Вона там прожила своє дитинство, свої перші дни житя. Там може би була і до тепер, якби люта смерть не взяла була їй батька і не кинула бідних сиріт на іграшку долї.

А стало ся то так нагло, так ненадійно! Ще з вечера поукладала їх мати, як звичайно, спати. По півночи збудив її страшний, тривожний крик, а коли вона схопила ся і побігла до хати, де спали родичі, батько вже не жив, а маму відтирали зомлїлу.

По похоронї, коли вже всї чужі і свої розїхали ся, вона Галя, старша її сестра Оля, два брати і двоє маленьких на руках старої Анни близнят збили ся в один кутик в тім від кухнї покоїку.

— Дїти мої, дїти мої, що я з вами зроблю? — заголосила мати, ухопивши ся обома руками за голову.

Заплакані дїти припали до неї і по хатї розніс зя оден із пятеро грудей плач. Близнята і собі заплакали, а старій Аннї сльози градом бігли по лици.

— Успокійте ся, мамо, — почав найстарший син, Славко: я вже не малий, на-рік іду до пятої кляси; я буду учити ся, буду старати ся...

— Підеш до школи! Будеш учити ся! А хто буде далї на тебе давати? — спитала мати. — Все пропало, все!

І знову спазматичний плач затиснув усї горла.

— Я буду дїти вчити. Попрошу директора, катехита, аби менї дали добру лекцию... шептав несьміливо хлопчина.

— Жебрати, жебрати будеш! — застогнала знов нещасна і закрила лице руками. Славко замовк і нїхто не сьмів сказати більше слова. А мати почала ходити по хатї великими кроками.

— Кілько ще до вакаций? запитала вона по хвили.

— Два місяцї...

— Два місяцї! повторила вона спокійно, та ще скорше стала ходити по хатї.

Але другого дня вона все таки виряжала сина вже до школи.

Раненько прийшов жид, Абрамко, і випровадив сивенького коня зі стайнї...

— Бог би тя побив! бормотїла стара Анна. — Такий кінь за 50 левів! Небіщик і за сто булиби не продали. Проклята жидова випилаби кров християнську!

За тих 50 ренських мав Славко два місяцї прожити в містї і скінчити четверту клясу, бо то була ще звичайна сума, яку давав на него батько.

Добре утримані конї заїхали перед рундук і весело порскали ніздрями, недогадуючи ся, що може вже не довго будуть служити ста-

рим ґаздам. Славко не сїдав на візок, але казав наперед їхати дорогою коло цминтаря, куди пішли наперед усї, окрім маленьких близнят, що лишили ся з Анною.

Над сьвіжо накиненою могилою стояв новий дубовий хрест із широко роспростертими раменами, — та не пригортав він ними повзаючих коло своїх ніг сиріт, не утирав їх слїз, не вливав у груди супокою, бо его знамя — смерть і терпінє.

* * *

Якось незадовго дали адміністратора на місце бятька.

Треба було відступити більшу часть помешканя, рушити ся з місця, уступати другим зо старого гнїзда.

Спільне житє з чужою родиною дало ся нераз гірко в знаки, хоть „в горі", звали то „користею і уступкою для вдовицї". Але і то-то не довго тревало, бо до року виставлено парохію на конкурс, не вважаючи на благаня у висших, духовних і сьвітских властей о милосердіє для бідних сиріт.

В послїдне зарубано сокирою — і старе коренне дерево повалило ся. Тяжко мусить бути такому дереву, коли поперетинають єму корінє, поскорочують галузє і пересадять на друге місце, та ще тяжше чоловікови з розбитою душею і роздертим серцем починати инче, нове житє . . .

Отець, — як тепер майже кождий батько родини, — забезпечив був своє житє на тисячу риньских.

Попродавши, що ще можна було продати з інвентаря, поплатила вдовиця видатки по-

хоронні і давнїйші так звані „склепові довги“, без котрих годї обійти ся в родині. Вірителї, маючи певну гаранцию, не лїзуть за них своїм довжникам в очи, але лиш наколи тота гаранция пропадає, то ті всї гречні і терпеливі збігають ся як найскорше, аби своє відобрати, хоть би мало ся взяти послїдпе з обійстя . . .

Отже сплативши з трудом довги, вдовиця купила кілька моргів поля і почала клеїти якусь хатчину.

Над мочаром, недалеко попівства був лужок. Він був засаджений і викоханий мамою Галї. Як лише прийшли до Березівки, вона казала его засадити і сама пильно доглядала.

Сегож року був він уже такий, що лиш рубати, але вона знала, що вже їй не вільно его діткнути ся. А тут що раз було щось потрібне до нового домівства.

В лузї стояли два чи три берестки, на материяль пущені, що тепер як раз булиби придали ся. Всї знають, думала собі, що той лужок її дїло, знають як вона коло него заходила ся, як его доглядала. Булиж би люди такі злі, аби їй тепер в такім нещастю заборонили тих кілька патиків? Они так плакали на похоронї її чоловіка, такі були податливі за его житя! . . .

А-все таки вона бояла ся післати слуги зрубати берестки, і для більшої певности і поваги післала паламаря. Паламар був добрий чоловік, зїв не один колачик із її рук, чому би не пішов?

Але він, як пішов, так іще борше вернув ся.

— Люде не позволяють, каже.

— Котрі люде?

— От таки сусід Іван, тай Петро, тай ще закликали Николу...

Вона хопила на голову якусь хустину, тай справила ся просто в лужок, а мала Галя побігла за нею.

В лузї коло надломленого берестка стояло вже чотири чоловіки. Бідній, видко не стало відваги, бо пристанула і коли завважала, що її не спостерегли, вона обернула ся і скоро, другою дорогою через город, вертала ся назад до хати.

Галя ішла наперед вузенькою стежкою поміжи садовину. З одної яблінки упало біленьке як папір яблучко, і скотило ся їй під ноги. Дитина підняла яблучко, оглянула єго і хотїла надкусити. Але мати вирвала їй єго з рук і кинула далеко від себе.

— Не твоє, сказала вона через затиснені зуби. Не твоє, дитинко, — додала вона мякше і розплакала ся. Не твоє, — хоть то праця твоєї рідної матери, хоть тоту яблїночку я садила, підливала власною рукою, обирала з черваків, так само як на долинї берестки. При нїм мала я право ужиткувати мою питому працю, а тепер вже пропало! Тепер кажуть: „Не руш того, то не твоє! то все належало до твого чоловіка, а не до тебе. Він працював для сьвіта і сьвіт єму платив, а ти як нахлїбник жила при чоловіцї, хоть може два рази тілько праювала, що він. Будь же рада, коли що захопила за житя тайком зі стола добродія, бо вже тепер нїхто тебе не поспитає: маєш ти з чого жити, чи нї?...

Галя дивила ся на матїр великими очима, хоть нїчого не розуміла; вірна дитиняча память задержала тоті слова до тепер.

Мати Галї прийшовши до хати, отерла сльози, здоймила хустину з голови і пішла на другий бік до адмінїстратора. Вона пішла єго просити, аби він пішов до тих людей: казала, що сама хотїла до них іти, але побачила там Івана Рабоока, а той все щось мав з її чоловіком, — то вона бояла ся, аби її яким прикрим словом не обидив. Але адмінїстратор скривив ся. „То все добре, — бормотїв він, — але я адмінїстратор, я не можу в такі справи мішати ся і людей собі наражувати...“

В осени зачали переносити ся до своєї хати. Смутні то були переносини, а ще смутніще було дивити ся на камінне лице вдовиції на котрім якби застиг увесь біль її души.

Не весело було в маленькій хатинї. Мати все була занята домашними справами; Славко був у школах, а до Галї і наймолодшого хлопця приходив сільский учитель учити. По лекциї тулили ся всї коло Олї, найстаршої по Славку сестри.

Бідна Оля! Іще дитиною дістала була тяжку віспу, що страшно її змінила: навіть очи якби померкли, огасли, змалїли. Свобідна і весела дитиною, тепер вона прийшовши до пізнаня смутнїла. „Я ряба“, говорила вона жалібно, і в сих словах була вся розпука дївчини, що втратила свою красу, в котрій однїй виділа щастє.

По смерти батька Оля хотїла всїма силами помочи тягнути тягар, що впав на матїр,

але як збита тучею пташка, не знала, в котрий бік собою ударити і від чого зачати.

Кажуть люде, що нова хата мусить ся чимось відновити: весілєм, хрестинами, або смертею. У них відновила ся вона знов смертею. Дифтерия, що забирала майже всї дїти з села, забрала і їх двоє близнят.

Викопали ямку у ніг батька і там їх обоїх поклали так, як обоє прийшли на сьвіт.

— Добре, що Бог забрав, — шептали люде межи собою: — що вона робилаби з тілько дїтьми?...

— Не плачте, їм там лїпше буде, — потїшали сїльскі жінки.

Мати не плакала, бо відай сама так само думала. Лишь гіркий біль кривив її уста на такі уваги і ради.

* * *

На попівстві лишила ся була ще одна колешня. Вона була поставлена їх власним грошем, і вдовиця на відходї хотїла її забрати з собою. Та коли взяла ся до тої роботи, зробив ся пополох у селї, що буде треба нову колешню ставити. Парафіане зажурили ся, бо материял треба було спроваджувати здалека для адмінїстратора, що вже мав обіцяну презенту; тай єму самому не хотїло ся давати з подвіря готову колешню, бо знав він, що на нову треба буде добре чекати. Отже порадили ся сплатити колешню. Зібрали ся люде, отаксували тай порозкладали на „нумера“.

Вдовиця пристала на все. Она думала собі, що тепер не треба буде такої великої колешнї, і лише просила, аби борзо гроші по-

стягали. Одну частину грошей їй виплатили і за неї вона склеїла собі маленьку стайню на одну корову. Але другої половини уже тяжко було небозї дочекати ся. А тут Славко пише лист за листом, що гине з голоду . . .

Надармо просить вдова то адміністратора, то війта, то братцво церковне, — все якось не можна було до ладу прийти. Аж нарешті змилували ся і по нараді з попом післали присяжного в село, аби брав „ґицки“ від тих, що дотепер не дали нічого на колешню.

* * *

Пішла раз вдовиця з своїми молодшими дітьми в поле до робітників, Днина була горяча. Они були змучені і сїли під вербами над потоком, аби трохи відпочити. Навкруги тягнули ся левади, дзвеніли сапи робіників о суху землю, гамір і гомін людських голосів відзивав ся скрізь.

Он іде наперед один сапанник і франтує, а цілий ряд голосно сьміє ся, а там знов на другім кінци сьпівають тужливу коломийку. Із за плота то показувала ся, то ховала ся завязана хусткою жіноча голова.

— Боже помагай! заговорив нараз також голос жіночий: сапаєте кумо?

Жїнка в хустці оперла ся на сапу.

— Сапаю, коби Бог поміг сегодне скінчити; люде з другого, а я з першого . . .

— Таке й моє, сказала перша; не встигла город досапати, тай мушу іти завтра до Івана за сапанницю, а позавтра до пана за гроші, бо прийшов тот опришок присяжний, тай узяв „ґицок“ з хати ; аж три шустці припадає на мене за якусь попадеву колешню. Бог би

її сьвятий побив, голову би зломила із своєв колешнев!...

— Ой не кленіт, не кленіт, кумко, — заситькувала друга: вона вже і так сиротище...

— Хоть сирота, але не буде так тягнути сапов на сонци, як оттепер ми, — завважала розлючена жінка.

* *
*

Нещасна попадя встала дрожучи на цілім тїлї.

— „За що вони мене кленуть, за що проклинають? Они бідні, але я ще біднїйша!...“

*
* *

Коли вони вертали ся до дому, Оля сиділа при вікнї та шила. Узрівши їх, вона звила кілька ниточок волїчки і кинула під килимок тапчана, а натомість витягнула білий кафтан тай зачала шити. Мати зауважала прудкий рух Олї, хоть не завважала заміни роботи; вона глянула лиш на Галю цїлу змішану і почервонїлу, і під її поглядом Галя що-раз більше збивала ся с толку, як кожда дитина, що знає щось такого, про що їй заказано говорити.

Галя знала, чому Оля змішала ся.

В неділю перед тим бавилась Галя на гойданцї під старою грушею, а Оля сперла ся о пліт тай дивила ся в сусїдский город. То було в саму вечерню; мати бута в церкві. Оля вже від давна не ходила до церкви, бо мала такі підрані черевики, що сором їй було іти межи люде, а вона не хотїла просити матїр о другі, знаючи, як тїй гірко все приходить. Сусїдка Семениха вийшла з хати і тримала щось

завитого під пахою. Уже була близько воріт, коли нараз обернула ся, якби що забула.

— Марійко! крикнула на свою дівчину: — а винесико перемітку з хати, нехай не вертаю ся...

— Куди вибралисте ся іти, Семенихо? запитала Оля із-за плота.

— Хотіла-м іти до шевкиві, перемітку зашивати, аж глип, а я забула взір, тай вже не вертаю, кажуть не добре...

Марійка надбігла з переміткою, подала нени, а та її скоренько нагнала до дитини, що розкричала ся була на на ціле село.

— Покажіть но з ласки свої — сказала Оля, витягаючи руку.

— Гребеньчьиста, паннунцю; сказала Семениха, подаючи через пліт перемітку.

— А до котрої несете? питала Оля.

— До Калини, паннуньцю; я все даю шити до Калини, бо нікотра так не шиє, як вона...

— А кілько їй даєте?

— Свій рантух. коцик, півтора лева, тай миску муки...

Оля задумала ся.

— Семенихо, -- сказала Ола по хвили, але так непевно і тихо, що Галя ледви зачула її слова — Семенихо! ви би менї не дали тоту перемітку ? я би вам її вишила за тоті гроші, що Калина...

— А ви будете знати тото шити?

— Буду знати, уздрите, що буду, не бійте ся...

— Та я не бою ся, але щó скажуть мамуня, що їх дитина вишиває мужичкам перемітки?...

— Я буду крадці шити. А ви Семенихо, не кажіт нікому, ні мамі, ні таки нікому, прошу вас, Семенихо!

Семениха подала полотно, і забожила ся, що нічо нікому не буде говорити. Оля скоренько хопила завитє і побігла до хати. Галя злїзла із своєї гойданки, тай побігла за нею.

— Ти хочеш шити Семенисї перемітку? запитала вона.

— Цить, не кажи мамі, заговорила она швидко: мама би ся згризла, а я хотїлаби собі купити черевики...

Від тодї Семениха в-одно приносила Оли шитє від людей, котрим казала, що нїби она сама шиє. Говорила, що люде дивуют ся, що така газдиня бере шитє; що Калина аж ворогує, називає її захланною богачкою..., але она не дочекалаби завтрішної днини, земля під нею би ся запала, якби она хоть словечко сказала, за що її паннунця просили

* * *

Мати, здає ся, знала про Олин заробок, бо тяжко при такій тїсноті сховати хотьби один крейцар, хоть Оля казала, що гроші за кури, котрі она собі годувала. Але мама виговорила ся сим своїм знанєм аж при послїдних хвилях житя Олї, котрого нитка також нагло перервала ся.

В сусїдстві займив ся огонь, — страхали ся, що от от він лизне своїм язиком і загорне усе їх обійстє. Оля хапала що могла, з хати і виносила далеко на дорогу. Огонь не дійшов до їх хати, але Оля застудила ся, втомила ся, дістала запаленя легких і до тижня вже її не було.

Вона чула свою смерть і спокійно їй піддавала ся.

— Не посилайте по лікаря, не викидайте дурно грошей, — говорила бідненька, — я умру, я чую, що умру, і хто знае, чи то не буде ліпше для вас і для мене самої...

— Не говори того, доню, робітнице моя, — говорила кріз сльози мати; ти мені не була тягаром, ти сама старала ся на себе, чогож ти бажаєш умирати, ти ще така молода...

Оля сумно усьміхнула ся.

— Мені лиха хороба подерла лице, і не для мене утіха молодости, а вам таки лекше буде, говорила вона таким тужливим голосом, якби просила ся, аби їй вільно було умирати.

А про те в нападах сильнійшого болю вона просила ратунку, а як учула, що післали по лікаря, то кілька разів питала ся, чи ще не їде?

* * *

Коли зближав ся її конець, вислали Галю з якоюсь орудкою на гору до попаді Она нічого не підозрівала, ідучи, аж там спостерегла, що її якось без причини задержували То її якби укололо в серце і вона потихоньки викрала ся від них. В кухни слуги переглянули ся межи собою, коли вона переходила тамтуди, що її ще більше затрівожило. Не оглядаючи ся, она чим скорше побігла до дому Дома було уже по всьому: Оля ще не убрана, лиш покрита чорною хусткою лежала на тапчаві, а стара Іваниха, все найперший гість у таких припадках, клячала на серед хати і голосно говорила *Отче-наш*.

Галї почорнїло в очах і вона упала без памяти.

* * *

Ах, кілько то вона, кілько разів пізнїйше говорила: „Олю, дорога Олю; Ти лїпшу собі часть вибрала, ти щасливійша, тому щось умерла ...“

II.

Змінило ся їх положенє і їх житє з сусїдами. Вони перестали бувати, бо не було анї чим виїхати, анї в що убрати ся, як треба. Сусїди у них також не бували, може з милосердя, аби не робити коштів. Так помалу про них і забули.

Лиш одна близька сусїдка, їдучи або вертаючи з міста, часом до них повертала. Мати Галї підозрівала, що вона лише для того повертає, аби придивити ся близше її нуждї, бо і перед тим не дуже її навидїла.

Раз щось їй прийшло до голови, запросити їх до себе на празник. Мати Галї з початку анї думала їхати. Куди їй було тепер до празників! Але Галя уже тогди була спорим підростком і нераз кортїло її бодай хоть трохи вихилити ся з під низької стріхи їх хати. Бачивши її охоту, мати не противила ся, а може і подумала, що лїпше буде, коли її хто і вона кого видїти буде.

Але в що тут було убрати ся? Вони не мали одежі такої, як треба, тай купити нї за що не було. Мати набрала якоїсь легонької

тканини, дала жидови в місті скроїти, а Галя сама мала собі ушити.

Гірке то було шитє! Невмілою рукою прикладала вона кусник до кусника незнаючи тому ні ряду, ні порядку, аж ледви-не-ледви ушила щось такого, що можна було на себе затягнути. Коли скінчила, виділо ся їй, що дуже гарно убрана і була з себе незвичайно рада.

Аж на празнику, коли узріла других, і з ними порівнала себе, побачила всі недостатки і хиби свого убраня.

Несьміла і змішана, забила ся вона в найтемнійший кутик покою, і боязко дивила ся на незнаний їй до тепер товариський рух.

Найбільше впадали їй в око панни деканівни. Вони були дуже красно почесані і мали сукнї пороблені модно і складно. З лиця гарні вони не були, — були навіть погані і менше танцювали від других паннів, а все таки не були так забуті і неспостережені, як вона. В ряди-годи таки хтось із паничів до них завернув, тимчасом вона, сиділа в кутику поликаючи сльози і надармо вигладаючи, чи її хто не возьме до танцю.

Заздріла вона нарештї, що якийсь молодий, тоненький панич танцював з дївчатами по черзї, не пропускаючи нї одної. „Він може і до мене прийде", подумала собі Гала. І замісь утїшити ся, вона хотїла утїкати з свого місця, але вже було запізно. Він дїйсно прийшов до неї, обкрутив ся кілька разів і посадив на давне місце. Вона ще не уміла тогди добре танцювати, бо нїколи з нїким не танцювала, окрім з братом, що часом брав ся її

учити танців, і крутив ся з нею в маленькій хатині, де ледви можна було обернути ся.

По тій першій прилюдній пробі з чужим чоловіком, Галю розібрав ще більший жаль. Вона пішла зараз до мами, що також сиділа сумна і забута, і просила, аби вже їхати назад до дому.

Аж пізнїйше вона довідала ся, що той уважний на всї панни панич, був братом деканівних, котрих вона найлїпше собі запамятала. Сердечна! не гадала вона ще тогди, що з домом їх ближче познакомлять ся!

Вони у себе за житя батька не бували, бо доста далеко від себе мешкали. Але по его смерти вдова мусїла до них їздити що року задля свої нещасної пенсиї, котру як всї вдовиці, через руки декана відбирала.

Близше пізнали са вони аж тоді, коли Славко зробив матуру і вопа з ним поїхала до декана, аби той для него видав сьвідоцтво моральности, яко конечно потрібний документ для семинарицкого кандидата.

Вони приняли їх незвичайно ласкаво і бідна вдова оживила ся, не зазнавши уже давно так теплого привіту від людей. Вона знала, що ті ласки спадали на неї через сина, яко будущого семинариста, але то її зовсїм не вражало; противно, то була честь віддана її заслугам!

Та не вважаючи на хвилеве полїпшене тих відносин через сина, нї раз не улекшали ся її тяжкі клопоти і видатки. Бо хоть одного сина вона дала до семинара, то натомість мусїла другого давати до школи. А се тепер приходило ще тяжше як з початку. Нїхто не видів їх тяжкої біди, від нікого не було пора-

тунку. Стягаючи ся з остатного на старшого сина, вона позичила в банку на грунт. Тепер треба було рати платити, а тут уже і їх сирітська пенсия скінчила ся. Прийшло до того, що мати хотіла брати хлопця з половини курсу до дому, ні відки було дихати.

На той час декан оказав ся їх одиноким добродієм. Він зичив вдовиці гроші на рахунок вдовичої запомоги, що як син прийде до свого хліба, то єму віддасть. Зичив і без запомоги і казав, що старший син тимчасом може за него заручити.

Чим далї, тим частійше почали ся запомоги від деканів: то по кілька левів, то по кірцеви збіжа або иньшими датками, а все яко позички, котрі вдова з найбільшою вдячністю приймала. Вона вже не закривала лиця, не шипіла як роздоптана змія: „жебрати, жебрати будеш!“ О, нужда ломить амбіцию, кепкує собі з гордости!

Галя тепер також переважно пересиджувала у деканів. Поїхала раз туди з мамою і панни завели з нею дуже сердечне знакомство, просили, аби вона у них лишила ся, що вони навчать її сукнї робити. Стара деканова дуже тому була рада. „Лишіть, лишіть свою доньку“, говорили до вдови: най научить ся шити сукнї, то для бідної дївчини здасть ся“. Галя дїйсно дуже рада була тому, пригадавши собі свою нещасну одежину, котру мала у сусїдки на празнику і представляла собі, як то буде виглядати, маючи сукнї так зроблені, як деканївни.

Їх було шість сестер і оден брат, старший роком від Славка, записаний на філософічний видїл Розуміє ся, Галя лишила ся.

Межи ними вона якби віджила, новий веселий сьвіт отвирав ся перед її очима. Галя зі Славком, що також приїжджав часто, побільшили фамілїйний кружок деканів, бавили ся та гуляли, особливо, коли хто приїхав з сусїдства.

Поволи все то стало звертати на себе людську увагу. Панни з сусїдства почали дрочити Славком найстаршу деканівну. Тота червоніла ся і відпирала, а сусїдки договорювали, що гарний хлопець, що добра булаби з них пара. Часом запитувано і Галю, чи то правда, що її брат женить ся з деканівною, на що вона хоть би і хотїла, не могла нїчого сказати, так само як і Славко не мігби на те питанє відповісти. Про се межи ними не говорено, хоть все до того клонило ся і з кождим днем до того ішло, — от так само собою. Лише вдова не могла нахвалити ся деканів і говорила нераз, що коли Бог їй має дати невістку, то найби давав з такого дому, як деканів.

І Галине переважне проживанє у деканів могло дати причину до ще сьмілїйших комбінаций. Але щож? — Гали було вже тяжко вертати до давної пустинї. Причіплена до їх дому, вона мала нагоду роздивити ся межи людьми. Вона їздила з ними по празниках і весїлях і пізнала, що її природа не скривдила, як небіжку сестру. До сего причинило ся й те, що вона вже вміла робити сукнї і так зручно з шивала лихенькі материї, що вони все дуже добре на нїй лежали. Бували забави, де її вважали за найкрасшу; вона вчула не одно тепленьке слово, не одно устисненє руки, не одну похвалу, а хоть при тім ужалило не одно жальце, не оден погляд завистних очей, то все таки загальне враженє було добре.

Чогож їй було вертати ся до матери? Оден на перший погляд дрібний припадок іще більше знеохотив її до рідного дому. До їх села на місце старого професора, котрий учив її і молодшого брата, прийшов другий, молодий хлопець, син господаря з тогож села, а ще до того братанець їх найблизшої сусідки Семенихи, Антін. Він зараз із першого разу сподобав собі Галю і не ховав ся з тим. В родині їх обоїх зараз почали сватати. Побрати її з учителем, була для них річ зовсім відповідна. Найбільше причиняла ся до того родина, а ще більше Семениха, котра виступала в ролї майже свахи.

Се Галю незвичайно уразило. Вона — за учителем! Вона все таки рахувала себе в думцї до висших товариських кружків. Віддати ся за учителя, значило о оден ступінь знижити себе, а що найважнїйше, значило не зазнати вже нїколи полїпшеня материяльних обставин, покинути все те, до чого вона тепер стала навикати, що її робило такою щасливою. Упокорена долею через смерть батька, вона так добре пізнала що то біда, що привязане до мужчини не хотїла відлучити від єго становиска і від забезпеченя, яке він може дати жінцї. Їй треба було иньшого чоловіка.

Она бояла ся, аби ті сїльскі байки не розійшли ся ширше і не псували опінії, котру вона собі з таким трудом добувала, бо вартість женщини залежить не лише від мужа, але і від конкурентів, що також кидають на неї певну тїнь свого значеня.

А було ще щось, що притримувало її при домі деканів, — був то син їх, Роман, той сам, що колись-то перший з нею танцював.

Роман з початку до Галї відносив ся доста холодно, але бачучи її часто в домі родичів, він що раз більше осьміляв ся, що раз охотнїйше з нею приставав. Се почало будити в серцю молодої дївчини сильні надії.

Але невдачі посіяні десь на ниві її долї, що мали колись сильно розвити ся та зацвисти, почали уже кільчити ся.

Надії на Романа Галя ховала глибоко на днї душі і не думала, аби вони могли оховзнути ся її увазї.

Але давний сердечний і так для неї важний стосунок з деканами, почав так якось повертати ся, що нераз сильно зарвав її своїми кільцями. Вона раз сидїла з шитєм на ґанку, а Роман щось нїби читав, нїби розповідав — і дивно їй було, коли вона завважала, що всї лиця домашних прибрали якийсь квасний та скривлений вид То знов приїхала вона до них якось ненадїйно. Але тодї цїла родина вибирала ся на забаву. За її приїздом почали ся якісь ради і наради фамілїйні і з того вийшло, що старі з сином поїхали, а всї панни лишили ся дома. Галя сильно підозрівала, що так стало ся через неї, хоть перед другими не моглаби того нїчим доказати.

І Славка чекала від деканів несподїванка. Хоть не було нїчого говорено офіцияльно, але по довшім часї їх взаємних відносин, він уважав ся женихом найстаршої деканівни, котра єму з них найлїпше подобала ся.

На бідній родинї Галї все сповняло ся тото релїгійне переконає, що Бог добрих людей пробує.

Перед укінченєм студий Славка заїхав до дому деканів якийсь алюмнус, оден з тих при-

падкових женихів, що довго нероздумуючи осьвідчає ся і женить ся. Ріжні бувають причини таких припадкових децизий, але не деканам було дошукувати ся їх. Де є шість доньок, там найперша думка: як будь їх помежи люде розмістити, не дуже розглядаючи ся — давати панну за того, хто бере.

Тут навіть була повна гаранция: укінчений питомець, то певний кавалок хліба, а особа — то вже на другім пляні. Правда, коли він зажадав найстаршої з доньок, то пропоновано єму молодшу, але як він не хотів на тото пристати, то декани і донька пристали на єго жаданя.

Галя з мамою остовпіли, учувши про такі постанови.

Але проворні декани не спускали і з них ока. Тоті тернисті колючки, що то сям то там стали були визирати, счезли без сліду. Роман, що лиш крадькома позирав на Галю, став тепер сьміливійший і показував свої чувства що раз виразнійше.

Славка зразу зразив поступок деканів; він казав, що коли они собі гадають, що він буде другу брати, то дуже помилили са! Він так себе понижати не дасть і оженить ся десь инде; оженить ся богато, і віддасть їм гроші, що позичила мама; най собі не думають, що він уже куплений!

Та не все так легко робить ся, як говорить ся. Аби так зробити, як він грозив, на те треба було мати більше енергії, а у Славка ї не було.

Гали тоті Славкові гніви були не на руку; егоїзм переміг образу.

Вона не ховала перед собою, що те щораз виднїйше надскакуванє Романа до неї дуже підозріле, що воно викликане фамілїйними інтересами. Але Галя знала, що вона й сама собою робила на него сильне вражінє. Ось чому вона не тратила доброї нагоди, аби свій інтерес привести до цїли.

Славко ще трохи хмарив ся, дорожив собою, але нарештї осьвідчив ся о молодшу доньку.

На весїлю Галя з Романом дружбували.

Того вечера вона дійсно робила на него найбільше вражінє.

— Ви сегодне чудово-красні, — шептав він при однім танцю.

— А ви незвичайно лестні, — говорила она, сьміючи ся.

Але він з певним жаром і повагою твердив, що він не лестний, що вірить і чувствує свої слова, що лиш її любить і лиш з нею може бути щасливий, коли она на те пристане...

Роман, хоть був видніщий від своїх сестер, не був гарний; але для Галї не було тодї кращого мужчини на сьвітї. З ним лучили ся для неї: становиско, удержанє і симпатия, — словом, все, що лиш могла вимагати.

Вона була щаслива і горда, бо знала, що кожда панна з її товариства з охотою за него пішлаби. А він вибрав бідну сироту, на котру люде з милосердєм і з гори дивили ся, яко на сироту, котра навіть не могла мати претенсиї до подібної партиї...

Галя і тепер замічала злобні вигади, насьмішки і дотинки, що вона кокетка, що кождому вішає ся на шию. Але вона була горда, як побідителька, і нехтувала безсильну злість.

Коло мужчин, котрі їй асистували, з котрими вона недавно забавляла ся, бачучи кождий їх погляд, кожде слово, вона переходила тепер спокійно, як коло людей, від котрих уже перестала залежати. На згадку, що то не сон, не фарисейство, що вона чула виразно єго слова, горяче устисненє руки, щось якби електричною струєю прошибало її душу. Приймлена з ласки до єго родини, тепер вона вже по праву буде належати до него, перестане бути бідною сиротою, буде мати таке саме становиско і поважанє у людей, яке мати буде її чоловік. Хоть вони не будуть богаті, бо она ніякого маєтку не могла єму дати, а єго пенсийка з початку не велика, — але вона чула ся так щаслива і сильна, що всї ті недостатки покрила би своєю працею, ощадностею, не роблячи ніяких непотрібних вимагань, анї видатків.

*
* *

Весілє Славка було при кінци вакаций, а Роман вже лиш кілька днів міг бути дома. Протягати він не міг і не хотїв, бо перед ним стояли екзамени, до котрих всїма силами треба було прикладати ся.

Той короткий час прожили вони якби в раю, свобідно, весело, з оком зверненим у нїчим незакаламучену будучність.

Настрій весїльний ще дома не переминув; іще і гостї були полишали ся, і всї старали ся удержати розбуджений гумор і веселість.

На лихо-ж, серед тої загальної веселости, оден Романів товариш, от так для фантазиї, став договорювати єму Мальвіною, донькою інспектора, про котру всї знали, що дуже не-

гарна, і що її батько залицяє ся до всіх молодих людей, обіцюючи протекцию при екзаменах.

Роман сьміяв ся до розпуку і ще других спонукував до сьміху, наслідуючи грубий голос Мальвіни.

Галя була так задоволена, що з чого небудь сьміала ся також до безпамяти.

— Ви ще в нїй залюбите ся! — говорила вона, заливаючи ся сьміхом.

— І я так думаю, — відповідав Роман з таким самим поривом сьміху.

Нї одна хмарка не тьмила Галиного щастя, бо хоть він і відїзджав, то всеж таки за кілька місяців мали вони знов бачити ся, бо він мав приїхати на Різдво.

Але по єго відїздї зробило ся пусто і сумно вокруг Галї. Ій думка все була при нїм, а фантазия в чарівнім сьвітлї показувала недалеку будучність. То тихий смуток заливав її серце, то радість грала в нїм на переміну. Свобідна, весела ішла вона з ним під руку помежи громадою міських людей, або кидала ся єму на груди і виливала сльози за давно пробуті муки і униженя. Занята домашним обходом, рахуючи ся з кождого шелюга, вона то розвертала картки журналю мод, то виходила на зустріч „свому чоловікови“ у довгім, пишнім раннім шляфроку і в чепци з брабантских коронок...

О Боже! тоті мрії! тоті дрібні мрії! Як вони легко прилипають до душі, а віддерті, кожда з осібна лишає по собі рану!

* * *

Галя на якийсь час поїхала до матери, а на Різдво мала назад вернути ся.

Раз із верера мати почула легку дрощ, другого дня боліла її сильно голова, а третього вона вже добре розболіла ся.

Іхати з дому, не могло бути і думки.

* * *

По сьвятах дістала Галя від Романа почтою книжку, котру він був їй обіцяв, а в книжці білет, де пише, що єму дуже прикро було́, що не застав її в домі родичів, і що він бувби приїхав до Березівки, але то була би надто голосна перед людьми заява єго замірів, а, на єго думку, на се ще не пора.

Галя підозрівала Романа, що він нещирий, і відсилаючи єму книжку написала: „Чи ще коли будемо видїти ся?“ На то він відписав, що стріча обоїх — то єго найлюбійша думка, що коло Галї єго найбільша приємність і щастє.

* * *

Матери ставало лекше, вона приходила цїлком до здоровля.

В часї хороби Антін був майже що днини у них, і рад був як сьвітови, коли міг хоть чим небудь прислужити ся. Галя нераз в страху за хору удавала ся до него о поміч.

Але як хорій полекшало, вона оминала Антона всякими способами і єго добру волю вважала непотрібною влїзливістю, котрої треба би конче збути ся.

А лучила ся їй до того добра нагода.

III.

Брат вертав ся з ординациї; він одержав місце і йшов вже цїлком на свій хлїб.

Кого виховане сина тілько коштувало, що бідну вдову, той легко зрозуміє, як вона того часу чекала. То мало становити важну хвилю для цілої родини. Молодший брат переходив по половині на єго плечі, і Галя мала також жити у него.

З деканами треба було конче розійти ся зовсім.

Не оден гіркий оріх розкусила Галя у них уже і за старших сестер, а тепер було ще гірше. Перше обходили вони з нею краще, бо старша, а потому молодша сестра мали інтерес в тім. Молодші вже не потребували ховати ся із своїм невдоволенєм. Галя їм тепер стояла на дорозї, бо коли лучив ся який молодий чоловік, то звичайно більше займав ся Галею як ними.

І не було тут нічого дивного: красша дївчина псує бридшим, а Галя і другим псувала і собі не помагала, як се в дальшім її житю показало ся. А ще більше дражнили їх її відносини до Романа.

Отже переїхала вона до брата. Але у него житє було дуже гірке і прикре. Галя виділа, що вона їм ні до чого непридатна, що вони без неї зовсім могли обійти ся, хоть більша частина труду і праці спадала на неї.

Вона робила і за наймичку і за братову. Як відїхала коли до мами, то вони натомість наймали наймичку; коли скорше вертала і наймичку не можна було так борзо відправити, то на той час заступала братову, котра тогди, немаючи що робити, вишивала всїлякі подушки на канві або иньші дрібницї.

В новім ґаздівстві брата вона одна робила велику рахубу. Брат із того, що дістав

від жінчиних родичів, старав ся як найменше розходувати, аби не думали, що він їх добром хоче годувати свою бідну родину. А братова думала зовсїм розумно, що чим менше розійде ся, тим більше для них лишить ся, тим борше чогось дороблять ся.

З першою дитиною тото переконане ще більше в ній змогло ся, так що коли брат хотїв що для Галї зробити, то старав ся так уговорити жінку, аби їй то не видало ся занадто богато. Він знав і почував ся до того, що кривдить своє власне гнїздо, але знав також, які надії на єго поміч мала мати, котра для него нераз собі від рота відоймала, і як він завсїгди сердечно сподївав ся відвдячити ся, як прийде на своє. Трудність погодити два противні обовязки нераз сильно єго ломила.

Галю се також дуже болїло. Ще доки мала надію на Романа, уважала своє положенє хвилевим і терпіла все.

Але надії на Романа швидко пропали. Від осьвідчин своїх виділи ся вони всего один раз. Та і той раз він не тілько не успокоїв її, але ще більше додав їй жалю. Хоть Роман старав ся бути з нею як давнїйше, то всеж таки зміна в єго слові і дїлї була так видима, що Галя не перемогла довше дурити себе.

Більше він уже не приїзджав.

Так минув рік і другий. Часом показав ся який иньший, покрутив ся, усьміхнув ся і счез без слїду.

А Гали час уходив. Лїта летять стрілою, а чим дальше, тим для кождої дївчини менше надії віддати ся А Галя не лиш була дївчина, але була бідна сирота, що жила у брата на ласкавім хлїбі. Кров в жилах стинала ся

їй на гадку, що її положенє може вже ніколи не змінить ся, що вже може в-одно не буде нічого значити, буде понижена, нікому непотрібна. Не дуже симпатична братова стала для неї ще противвійша. Галя ненавиділа тото утле, никле сотворінє, котре мало право її використувати лиш через те, що їй припадком удало ся вийти за-муж, а Гали ні.

Раз якось приїхали сестри братової і привезли новину, що Роман женить ся з Мальвиною, з тою самою, що її колись так висьмівав.

Але тепер якби не було давної Мальвини. Давна Мальвина пропала без сліду, а натомість стала друга, хоть не красна, то „дуже приємна", „розумна", а передовсім з доброго дому високоповажних родичів. Ціла родина не могла доста наговорити ся про те.

Гали кожде слово розривало душу І кого він вибрав на її місце, з ким придумав лїпше щастє для себе?! З Мальвиною! Для неї відтрутив серце, що так липло до него, для неї завязав сьвіт бідній сироті!

Ще тяжше стало її положенє, коли почали вибирати ся на весіле. Брат відчув її жаль, єму тяжко було дивити ся на бліде лице Галї, на таєні сльози...

— Чи не поїхалаби ти до мами? — сказав він одної днини: я маю важну орудку в справі молодшого брата.

Гали вдарила кров до лиця, — вона брата добре зрозуміла. Тай сама вона бачила, що не має у него що довше сидіти.

Ах! як вона хотіла тогди умерти, як умерла Оля, її бідна сестричка! Зі зложеними на груди руками, лежалаби в тихім гробі, не зазнавалаби несправедливости сьвіта, не чу-

лаби єго наруг! Без вражінь і надії, але і без болю серця спалаби вічним сном...

IV.

В неділю з полудня виїхала Галя до дому. Легонький дощик скропив землю, а прозора хмарка закривала ще сонце. Візок швидко летів посеред поля, на котрім збіже уже доходило; дерева, хрести і керниці при дорозї пробігали одні по других. Лише з рідка надибав ся чоловік, що при неділеньцї сьвятій вийшов подивити ся, чи уже час починати жнива, і з колосєм в руках вертав до села, або яка молодиця вертала до дому, напасши на межи коровку.

По пасовисках пастухи грали у сопівки, або розкладали вогонь і пекли молоді кукурудзи. Иньші спали по ровах, лишивши худібку на других, а збуджені ненадійним туркотом підносили голови і заспані стягали капелюхи перед панами.

Чим ближше села, тим частїйше надибав ся чоловік, а в самім селї люде роіли ся як мухи.

Дїти бігали по дорогах, кидали грудками і иньші виправляли псоти; газди з люльками в зубах повільним кроком ішли до корчми; жінки в хустках десь до куми ішли на „перщінє“, або лише в платинках на голові, перебігали від хати до хати, аби поговорити з сусїдкою.

А під фіґурою на толоці заводив ся танець. Дївчата то стояли, то сиділи на земли під вербами коло плота. В білих як сніг соро-

чках, з вишиваними рукавами, в червоних овиванках і стяжках вони самі червоніли, як в осени калина. Парубки сьпіваючи, обходили скрипників, що сиділи на середині на малій лавочці, і кликали дівок у танець.

— Ану-ко, Єлено, ану-ко, Марцю, сюди! — крикне то оден то другий, махнувши на дівку рукою, а ті по одній ішли до парубків, що їх кликали.

Галю прикро вразив голос скрипки і великий жаль розібрав, коли поглянула на веселих дівчат. Межи ними не було великої ріжниці. Сільска дівчина, хотьби найбіднійша, заслужить, а убере ся як найперша богачка. Вона хоть тяжко працює, але не встидає ся, як вийде межи люде, за бідну одежину. Цілий тиждень жне або сапає, а в неділю убере ся і піде в танець з тим, з котрим в суботу стояла при роботї. Вона не тужить, виглядаючи чи „приїде“, не вичікує роками нагоди видїти ся з тим, котрого хотїла би бачити.

Гали зробило ся жаль, що мама її не перебрала за просту дівчинку, що не посилала в поле і на танець. Здоровими руками заролаби вона на себе, що треба, потому віддалаби ся за того, котрий би їй сподобав ся, і не плакалаби розчарована, не зналаби ошуки паничів, що знають ліпше рахувати, як любити. Малаби мало, але своє власне. Працюючи враз із чоловіком зналаби, що приспорює собі добра, а не лиш до часу ужиткує працю чоловіка. А по его смерти ніхто не мавби права вигнати її з хати з дрібними діточками, як вигнали її маму.

*
*   *

Сонце уже заходило і поволи западало за гори . Їх візок знову промикав суголовками помежи ниви, і понад вечер доїхали до свого села. Село хоть друге, а було якби тото саме, що лишили за собою, тілько що бачили єго о дві години пізнійше. Там дівчата танцювали, а тут уже вертали з танцю, розбираючи по дорозї з голови убранє, дїти вибігали против овець, жінки сиділи по хатах і розкладали вогонь, а підпилі чоловіки вертали з корчми до дому. Вертав також і Грицко Крайний, натягнувши капелюх на бік, тай щось бурмотячи під носом.

— Жінко отвирай! — крикнув він на воротах.

Чорнява молодиця вибігла з хати.

— А Бог би тя побив, пянюго! — крикнула вона й собі: — не можеш сам собі отворити, але кличеш мене від дітей?!

Він друлив ногою ворота, виломив з плота кіл і нічо не кажучи, замахнув ним на жінку. Вона хотіла хильцем утечи поза хату, але він забіг з другого боку, потяг її патиком, зловив за кіски тай кинув до землї. На її крик повибігали сусіди з хати, але кожде тілько здвигло плечима, бо хто ж сьміє мішати ся, як чоловік бє жінку?

Бідній Гали аж мороз пішов по тїлї і всї її думки про ліпшу долю сільских жінок замінили ся в страх і гидоту. Вона пса не вдарила би так, а тут чоловік зневажає другого, рівного собі чоловіка, приятеля і торариша житя.

*
* *

Мати не надіяла ся Галї і не мало здивувала ся, коли її узріла. Але глянувши наблїде,

заплакане лице доньки, не сьміла нічого питати ся — вона вже догадувала ся щось недоброго. Коли брат умисне, згадав про Романово весїле, стала ще сумнїйша і ще менше говірлива.

Брат, якось показало ся, не мав нїякого виразного дїла і зараз на другий день поїхав. А Галя лишила ся сама в низенькій хатинї зі своїми тяжкими думками.

Їй виділо ся, що вона вже в гробі, далеко від сьвіта, до котрого горнула ся, і від котрого надіяла ся ліпшої долї. А коли їй часом встидно стало, що мати побиває ся коло господарства, а вона сидить без роботи зложивши руки, то на силу вставала, аби і собі найти яку роботу і не їсти дармо материну гірку працю. Але робота її не брала ся — вона лише сердила себе і матїр.

* * *

Антін довідавши ся, що Галя дома, зачав знов частїйше до них заходити. Не могла вона вже на него так з гори дивити ся, як перше, але коли єго узріла зі свого вікна, то ще гірше щось заболїло її коло серця. Їй здавало ся, що вона спить, а він її будить з тяжкого сну і показує ще страшнїйшу дїйсність. Якась безсильна злість брала її і доводила до крайности, — і Антін учув часто неодно таке згірдне слово, котре могла винести лише терпеливість влюбленого.

* * *

Як раз тодї, коли вона зломана і розчарована сховала ся під крила родительки і не мала перед собою способу вийти з того положеня, брат стриечний її мами, сьвященник із

Поділя, приїхав до їх дідича старати ся по давній знакомости о презенту для сина. При тій нагоді не оминув і сестри. Єму добре вело ся і він заїхав до них такими великими кіньми і такою красною коляскою, що не було її де умістити. В дворі пішов інтерес добре і то его ще якось лїпше для сьвіта настроїло: він розжалив ся над бідою сестри, казав, що хотївби чимсь помочи, — аж нарештї рішив ся взяти Галю з собою трохи межи люде.

Для Галї сей припадок був о стілько догідний, що виривав її хоть на хвильку з убиваючого положеня, а найперше через те, що увільняв її від Антона. Сей здивуваний і засмучений її скорим відїздом, довго стояв опертий о фіртку своєї школи і дивив ся за ними. Але їй було байдуже про те, що без причини відтрутила від себе щире і прихильне для неї серце молодого учителя.

* * *

Дім стрийка Галї був богатий. Стрийна хоровита, блїда і дражлива жінка, часто трівожила цілу хату, хоть в загалї не була зла жінка. Вони мали богато дрібних дїтей і лиш двоє старших: жонатого сина і доньку молодшу від Галї, Емілїю, котра вже також недовго мала бути дома, бо була заручена з питомцем і за рік мало бути весїлє.

Мама і донька доста прихильно приняли Галю, а особливо Емілїя рада була товаришцї свого віку, з котрою що днини моглаби говорити про свого нареченого і про иньші дївочі справи.

Вони мали богато знакомих, всюда в сусїдстві бували і у себе сусїд гостили.

Галя саме попала на ряд забав і празників в околици.

Емілїя як пучок нерозвитої ще рожі, дрібненька, пухка, незвичайно ніжна і лицем блїда, вважала ся за найкрасшу дївчину в тих сторонах. Її краса була все однака, нїколи не блїдла, але нїколи й не набирала незвичайного блеску. Цїлком иньша виходила Галя. Вона не була така ніжна і никла побіч тамтої при деннім сьвітлї в щоденній одежи; але за те в вечер, при трохи стараннїйшім убраню, набирала власне того блеску, до котрого нїколи не піднимала ся Емілїя. Через те вечірні забави були для неї полем попису і слави. Сьвітло, музика, довгі фальбанисті суквї, були для неї тим, чим трубка для боєвого коня. Хоть вона так була розчарована і сумна, але на забавах оживляла ся, набирала якби нової сили. В легкій балевій тоалєтї переходила по покоях і тайком зазирала в зеркала. Її гнучка стать видавала ся ще висшою, очи блищали, а з темного, кучерявого волося ще виразнїйше виступали рівні, як з мармору виковані черти лиця.

Чиж може бути — питала вона себе саму, аби дївчина з такою красою не найшла собі чоловіка до вподоби?

Віра в тоту красу додавала їй духа, сьмілости і відваги. Всюди, куди вона повернула ся, заступали їй дорогу мужчини. Злїтали ся як рій метеликів до розцвилої цьвітки і кождий чим иньшим старав ся на себе звернути увагу. Оден дотепом, другий повагою і розумом, третий доброю посадою, а иньший по просту своєю складністю і хорошими очима. Лише то у них не було гріхом і не називало ся кокет-

ством, — у мужчин оно так собі без прозвища ходить по сьвіті! Вся вина спадала на Галю, хоть у неї кокетство не було простою забавою, а тяжким трудом, тажкою боротьбою за істнованє.

Родичі Емілії аж тепер узріли, кого мають у себе. Бідна забута сирота виросла в ворога. Емілія, до тепер найкрасша, никла як пільна квітка при плеканій городовій рослині.

Галя зараз дозріла в округ себе неприязну зміну, хоть і прикриту плащиком вічливости. Але що она тому була винна? Она жадала тілько того, що другі жадають від сьвіта. І вона хотіла так жити як другі живють.

Для Галї лишало ся лиш одно: здобути любов правдиву, аби досягнути красшої долї. Але вона уже так мало на те надїяла ся, що аж дивно їй було, як міг хтось бояти ся її, як міг не знати, що вона так часто досьвідчала: що в теперішних часах любов то не сама лиш ідеальна стріла Купідона, а потребує більше реальних підстав! Кілько то мужчин коло неї крутило ся, кілько то декламаций наслухала ся вона, а все на тім і кінчило ся! Роман може дійсно ще найщирійще про неї думав, бо навіть хотів женити ся, але він потому інакше роздумав ся.

Як потопаючий хапає ся всего, що в руку попаде, так Галя хапала ся своєї краси, а люде завидували їй і тих змагань, хоть се були змагання безнадійної роспуки...

Що про неї стрийки думають, довідала ся вона цілком ненадійно. Она спала з Емілією в однім покою, а родичі з дітьми в другім. Она якось довший час не могла заснути. Стрийко з жінкою також не спали, і хоть двері були

заперті, то при загальній тишині чути було майже кожде слово. Они говорили про низку ціну збіжа, журили ся, що вже молодші діти треба давати до школи; нарешті їх голоси так притихали, що тілько десь-не-десь яке слово долітало до її уха. Галя уже дрімала, аж зачула виразно свое імя на переміну з іменем Емілії і її нареченого.

— Тота уже розумна, а наша ще дитина; може би ся дало її яким делїкатним способом позбути, заким він приїде, — говорила шепотом стрийна.

Галю якби хто обсипав вуглєм. Она не сподївала ся, аби про неї так зле думали, аби вона була спосібна відбивати підступом жениха. „О! не дочекаєте того, аби мене під позорами виправити з дому!“ подумала собі.

Ледви зазоряло, вона вже була на ногах, потихоньки вишукала кавалочок паперу і написала до мами письмо, на все заклинаючи, аби зараз прийїхала по неї.

Она вийшла з хати, перейшла город і стала при дорозї, чекаючи аж люде туди будуть іти на торг до міста. Чекала довго, і першому чоловікови, що надійшов, передала свій лист. Перемерзла вернула до хати. Ті, що завдали їй смутку спали ще спокійним сном, не закоюченим горем її душі.

Спершу вона нїчо не гадала, лиш коби як найскорше вирвати ся з хати, котра так скоро їй обридла.

Пізнїйше почали виринати перед нею немилі наслїдки сеї постанови, особливо тривожила її близкість Антона, від котрого рада булаби утечи на край сьвіта. Але все то перемагав

неспокій, що мама могла не одержати письма і неприїхати.

Минув так цілий тиждень. Гіркий то був тиждень муки, непокою Що лиш затуркотіло на подвірю, зараз бігла вона до вікна дивити ся, чи то не мама.

Аж раз над вечер всї надзвичайно здивували ся ненадїйним приїздом нами. Галя зараз зачала ся вибирати Стрийки стали якось не свої і хотїли її затримувати, але Галя наперла, щоби таки зараз їхати. Плач душив її в горлї і вона мусїла як найскорше увільнити са відси, аби хоть виплакати ся до волї.

V.

І знов тишина, знов гріб, знов той Антін із залюбленими очима, як хрест на гробі надії! „О Боже! як тяжко жити, чиж не лїпше десять раз булоби умирати?“ думала Галя і завидувала умерлій сестрі, що пішла за батьком, а її лишила при живій мамі на гіршу муку і журу. Щож їй нещасній робити, де дїти ся, як собі зарадити?

— Хиба уже піду за Антона! — сказала вона раз в приступі жалю до матери.

Тота замісто жахнути ся на розпучні наміри доньки, лиш сумно покивала головою, як би уже давно про те думала. Се Гали ще більше завдало жалю. Мама годила ся з гадкою, про котру їй страшно було і подумати, а може нїколи не видавала ся тота гадка так страшна як тепер! І то було одно серце на сьвітї, котре її жалувало і любило!

* * *

Дни ішли за днями, подібні одні до других як каплї води. Так само як давнїйше, сиділа вона від ранку до вечера з голкою в руках при вікнї, так само як давнїйше приходив і мучив її Антін. Аби хоть трохи мати від него супокою, почала ходити до місцевої попадї вибираючи все той час, коли приходив до них Антін; або ще частїйше ішла до хащі і там пересиджувала візити учителя.

* * *

Прийшовши раз на попівство, Галя застала там гостя, далекого родича, семінариста Стефана П..... Вони глянули на себе і сильно змішали ся. Він не був їй цілком незнакомий, так само і вона єму. Підчас її проживаня на Поділю, виділа вона єго раз, чи два на забаві, та не знати чому, забракло їм відваги тут до того признати ся. Він не раз з нею танцював, не раз слїдив за нею блискучими очима, але все таки менше крутив ся коло неї, як другі. „Що єго тут завело?“ — спитала вона себе — „Чи то чистий припадок? чи може заставлені нею сїти на кого другого, єго власне зловили?“ На кождий раз приїзд єго, сильно потрівожив її мисли.

Другий день перейшов як усе. Третього дня прийшла попадя з дїтьми і Стефан з ними, а далї він сам почав приходити.

То уже щось більше давало до мисленя. Темрява залягаюча її душу, зачала якби рідшати, а поодинокі лучі сьвітла заходили до дна її душі. Апатичні їй до тепер занятя, набирали значіня, житя і барви. Спершу були хвилї, коли, навчена сумними досьвідами, вона відпирала насуваючі ся нові надії, але само

постепенне єго зближене, напирало на неї новою фалею вражінь і житя.

Ах! які блискучі, повні запалу мав він очи, коли раз у городї на попівстві зірвав і подав її польний романець. Який зворушений був єго голос, коли говорив, що романець — ворожбит любови, та просив, аби собі поворожила на єго листках, і як посмутнів він, коли вона сказала, що не має на кого ворожити!

— Позвольте, я на вас загадаю, — сказав він, хапаючи її за руку, і притискаючи до своїх уст. Вона на силу тримала в руках маленьку квітку і вимовляла слова ворожби: *лю...бить не лю...бить* — „Не любить! — сказала нарештї, обриваючи два листки нараз.

— Нї! підхопив він скоро: романець говорить за мною. Ви обірвали два листки на кінци. Ви не хочете знати, що я вас люблю, що я бувби найщасливійший з людей, якби ви хотїли бути моєю жінкою...

Хоть уся кров бухнула їй до голови, вона заховала ся майже цілком спокійно.

— Ви знаєте, — відповіла вона тихим голосом: знаєте. що я сирота, і як більша частина сиріт не маю нїякого маєтку...

— Знаю се підхопив він скоро: але я маєтку не хочу; я потребую лиш кілька соток, при тім числю на свою і вашу родину.

Галя мало не крикнула, учувши таке. Кілька соток! родина! Як можна було бути так недосьвідченим чоловіком і уважати то все за річ маловажну!

Вони стояли на кінци стежки посипаної опадаючим листєм. Перед їх ногами лежав обірваний романець, а над ними шнур відлїтаючих журавлїв. Журавлї видавали сумні пра-

щадьні голоси, а засмученій дівчині здавало ся, що вони забирають її супокій, всї сни і надії.

Стефан був сильно блїдий від внутрішнього зворушеня, а вона ледви могла вимовити: „пробуйте...“ і швидко пішла від него.

* * *

Карта обернула ся. По поезиї наступила проза: дїйстність нещасного положеня виглянула з під рожевих листків. Тепер уже не було бесїди про взаємні склонности серця, лише, чи можна буде тих так конче до щастя потрібних кільа соток роздобути . Журили ся тим усї. Журила ся Галя, журив ся Стефан, журила ся мама і брат, що зараз по осьвідчинах завізваний був на фамілїйну раду. Єму потрібно було шість соток.

І о тоту суму, котру не одна велика дама видає на оден вечер, на одну сукню, розбила ся цїла будучність бідної дївчини. Мати не могла уже нїчо з задовженого свого ґрунту витягнути, а брат давав лише третю частину.

Але материна любов спонукала матїр до кроку сьмілого і непевного. Стиснувши серце і замкнувши на все очи, вона рішила са поїхати і вижебрати потрібний гріш.

Сумно вона вибирала ся в тоту дорогу і довший час її не було. Аж нарештї вернула, — вернула так, як можна було надїяти ся, з нїчим. Подоляне оказали ся ще найлїпшими, бо обіцявши трохи гроша, сказали, що дали би більше, але довги за свого зятя недавно заплатили. Другі вимавляли ся недостатками, хлопцями в школах, то підростаючими дївчатами, що ростуть як „жидівська лихва“, і не оглянеш ся, коли

сїмнайцята весна завитає. Правда, кожда газдиня обіцяла щось з дому на весїлє, але тут треба було — грошей.

Стрібувавши всего, они уже нічо більше не могли зробити і мусїли все здати на Стефана. „Будьте спокійні“, казав він, прощаючи ся з Галею.

Аби чоловік не-знати які пережив прикрі досьвіди, то все рад він вірити свому добру, аж доки не згасне послїдна іскра надії. Щирі, симпатичні Стефанові слова успокоїли Галю. Вона єму вірила. Она навіть не питала себе, чи любитъ єго. Вона знала лишень, що з ним булаби незвичайно щаслива і весела, і що він не мігби мати ліпшої від неї жінки. Якась неограничена вдячність, як для того, що виратував їй житє, панувала над всїма її чувствами. Він вертав їй давну, дитинну доброту серця і нищив жаль до людей і до сьвіта. Через него вона могла бути щаслива і спосібна ущасливити других. А хтож міг мати до того більше права, як не він сам?...

Вони прощали ся не надовго, бо на кождий спосіб він мав в короткім часї вернути.

* * *

Доля усьміхнула ся на хвилю, аби завдати ще сильнїйший удар в само серце.

Час приїзду Стефана минув. Галя не хотїла ще тратити надії, але він все таки не приїзджав. Надармо чекала, плакала і молила ся, час ішов, а єго не було...

Аж нарештї прийшло від него письмо, — письмо гірке, нещасне, плачуче. Він прощаючи ся з нею, прощав ся і з своїм щастєм на віки...

Гірка іронія викривила її уста. Огонь горів у печи, — вона здавивши письмо, кинула єго в поломінь.

„Всї, всї вони однакі, що до одного“ — вирвало ся з її зболїлої груди; „вихваляють ся енергією і відвагою, а як прийде стати до боротьби з житєм, то готові придавити в собі найсердечнїйші чувства.... Кілько то любовних слів він менї не наговорив, а утїк коли узрів, що не заплачу єго довгів! Говорить, що не мігби дивити ся на любу людину, котрої долю не може забезпечити відповідно, а лишає тоту людину саму собі, най пропадає! О висока льоґіка мужчин, до котрої не може піднятн ся жіночий розум!!...“

* * *

Нещасна дївчина не була вже в силї шукати якого виходу. Бо на щож здали ся всї заходи і пориви, коли все кінчило ся на нїчім! Могла тепер летїти її лодь нещасна, куди сама хотїла, — вона вже не тримала в руках весла. Міг її потопельник потягнути на холодне дно води, могла розбити ся о каменисті береги, пропасти в безвістях, — для Галї все уже було одно...

* * *

Але як камінь аби-як кинений у гору, упаде на землю, так Галя, як богато таких жінок, коли їм не удасть ся де примістити в сьвітї, упала тягаром на власне своє гнїздо. Мати видячи свою дитину безсильну, не здібну о собі думати, взяла ся сама до ратунку. А мала вона лиш оден спосіб на то — віддати її за Антона. Галя надто була зломлена, аби могла була

опирати ся. Тай щож вона мала робити? Лишити ся старою дївчиною? носити якби провину власний свій вік? Бути вічно предметом злосливих уваг і насьмішок, вічно давати ся манити зрадливим надїям? Терпіти пониженя і услугувати цїле житє своякам, котрим тяжко було жертвувати по кількадесять левів? Не мати нїгде власного кута, приміщеня, котре не називалоби ся тягаром або ласкою?...

Галю опанувало дивне чувство. Вона хотїлаби була десь піти, загубити ся, забути про сьвіт і людей... Хотїлаби пропасти, як в народній казцї запасти під землю, і сховати ся за двері місяцевої, або морозової мами! Там Антін не бувби тим, що тут. Там не булоби сьвітових вимогів, не булоби ріжниць стану, образованя; там стоялаби против него, не як против зовсїм нелюбого собі чоловіка, але там поборена єго любовю, вона віддалаби ся може єму без нїяких иньших побічних оглядів. Але тут на земли, тут иньші рахунки! Переломити всї пересуди, відвикнути від звичаїв, з котрими коли не в дійсности, то в снах своїх жило ся, бути покиненою тими, котрі ще недавно тебе величали низшою, при тих, що завистно може споглядали на тебе — о, то не так легко!

Аби жінка могла над то все підняти ся, на те мало залюбити ся, на те требаби з любови шалїти. А тут про любов і бесїди не було.

Ах! як тяжке таке житє на сьвітї! Гадки як чорні змії тисли ся в голову, вертїли мозок, роздирали Галине серце.

Завтра!... і раптом зо дна її душі вигринув образ, котрий вона раз бачила і котрий вразив її був страшенно, своєю красою та правдою: Насеред великої та пишної ком-

нати, стояла в обіймах молода пара. Її спадаючий з голови вельон і довга біла сукня, сьвідіили про те, що тілько що відбули ся шлюбни о еремгоїї. З якою любовю і вірою витягає вона нцдоонм руки, з яким чувством, запалом і жа-рич пригортає він її до своєї груди і складає ітечо ні горячий поцілуй! Ніщо не може рівнатися з блеском їх очей і щастєм тої хвилї. Вони — живі поеми житя, і нї оден поет не в силї віддати їх з тиха прошептаних слів: „Ми нарештї самі".

Тепер той роскішний темат її думок затяг вічну жалобу, і сирітська доля заломила руки:

Завтра в сей час і вона лишить ся з тим, з котрим до гробу зваже ся житєм, але як противні, як страшно противні будуть тоті думки і чувства. Все колись дороге і сподіване треба буде, хоть з гнївом і болем, віддати в жертву невмолимої долї. Надармо вона старала ся змягчити тоту долю, надармо ковтала до дверей щастя і любови, надармо споглядала в країни того раю! Люде безмилосердно відвернули ся від неї і кинули їй на дорогу — лиш кусник сухого хлїба.

Мати ще не спала, коли Галя вийшла з хати. Довго вона чекала на доньку, і тяжкі і не веселі думки мучили її голову і зболїлу груд.

Не з таким серцем хотїла вона бачити свою доньку під вінцем, не такого щастя бажала вона для своєї дитини.

Щастє? Надія? то давно пропалі мрії Завмерли вони разом зо смертею батька її нещасних дїтей і лягли з ним разом до гробу

Глубокі зітханя довго переривали вічну тишину, а горячі сльози продирали ся ще через замкнені сном повіки.

Слабе прозоре сьвїтло заглянуло в вікно. Вона проснулась, протерла очи і глянула на постїль доньки. А доньки ще не було в хатї.

*
* *

Місяць уже цїлком сховав ся за гори, счезли нічні тїни, лиш зоря сьвітила червона. Все віддихало оживляючим холодом. Квітки, що лиш пробудили ся, травки і листки сьвітили ся змиті сьвіжою росою, а причеплені до галузок метелики чекали, аж мокрі крилечка їх овіє вітер і осушить сонце. Цїла земля якби в набожній задумі приклякла, зложивши руки а шепотливий і дзвінкий потічок ніби її устами говорить ранну молитву.

*
* *

З цвинтарного горба сходили дві жіночі постати. Ішли тихо, спустивши голови, як дві зломані билини і лише дрібне ріщє хрустїло під їх ногами. Краса ранка не промовляла до їх душі, а здоровий холод переймав дрощем. Із корча випорхнула пташка, захитала ся на довгім прутику і зацьвірінькотїла. Повернула маленьку головку, глянула одним оком на небо, другим на землю, глянула на жінок, ударила крильцем і вернула назад до любого гнїзда, до милого друга, що гойдав ся на довгій галузцї. Мала пташина любувала ся природою, зазнавала любови і щастя і тїшила ся житєм.

А обі жінки — чи також тїшили ся житєм? Чи були то сльози любови, щастя і втїхи, що текли по їх блїдих замучених лицях?...



ЗМІСТ.